

LEEN ALBERTS

Tussen Keulen en Parijs ligt de

weg naar Leuven

Studiegedrag van Amersfoortse
studenten aan universiteiten

(1370-1650)

‘Solus amor sophiae’

Toen de Utrechtse student Aernout van Buchell in 1584 de Domstad verliet om te gaan studeren te Douai in Franstalig Vlaanderen schreef hij in zijn dagboek dat het *solus amor sophiae* (louter uit liefde voor de wetenschap) was dat hij zijn beminde stad vaarwel moest zeggen.¹ Deze gedrevenheid is ontroerend, maar onthult slechts ten dele de waarheid. Studenten hadden in zijn tijd meer redenen om een verre reis te ondernemen. Ze wilden een andere cultuur leren kennen, een moderne taal leren, een netwerk opbouwen voor hun latere carrière en zich de levensstijl van de elite aanmeten. Verschillende van deze motieven liggen ook tegenwoordig nog ten grondslag aan buitenlandse stages of wereldreizen na het afstuderen. In deze bijdrage staan studenten als Van Buchell centraal. Gemiddeld twee jongens per jaar verlieten huis en haard in Amersfoort om zich ver weg in het buitenland – of na 1575 in eigen land – in te schrijven aan een universiteit. Jongens uit de bovenlaag van de stedelijke burgerij, de elite. Alleen de families met kapitaal waren in staat met een dure studie te investeren in de toekomst van hun zoons. Niet van hun dochters, want studeren was in die tijd niet weggelegd voor meisjes.

Een recent onderzoek naar Amersfoortse (en Eemlandse) studenten over de periode 1370 tot 1650 heeft meer dan vijfhonderd namen aan het licht gebracht.² Deze bijdrage geeft een analyse van een aantal aspecten van het studiegedrag van deze groep. Voor welke universiteit kozen de studenten? Voor welke studierichting schreven zij zich in? Hoeveel behaalden een diploma?

In de ontwikkeling van dit studiegedrag kunnen drie typerende tijdvakken worden onderscheiden: de Middeleeuwen (1370–1500), de bloeitijd van het humanisme (1500–1580) en de Nederlandse Opstand (1580–1650). Voordat in hoofdstuk 2 de resultaten per tijdvak worden besproken, wordt de lezer in hoofdstuk 1 ingeleid in de universitaire wereld van vroeger tijd die van

¹ Een selectie uit het dagboek van Van Buchell waarin ook de studiereis naar Douai wordt beschreven, is in het Latijn uitgege-

→

een geheel ander karakter was dan tegenwoordig. In beide hoofdstukken wordt daarbij ruime aandacht geschonken aan de Latijnse school waaraan de studenten hun vooropleiding hadden genoten. Er zal blijken dat de ontwikkeling in de studentestroom dikwijls nauw verband hield met het klimaat aan deze stadsschool. Daarnaast wordt per tijdvak een tip van de sluier gelicht over de carrières na de studietijd. Slechts van een klein deel van de groep is hierover iets bekend. Hoofdstuk 3 sluit af met een vergelijking van het studiedrag van de Amersfoortse studenten met dat van studenten uit andere steden, waarmee de stad op intellectueel niveau kan worden gepositioneerd.

1.1 De Latijnse school als vooropleiding

Alle wetenschap werd in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd beoefend in het Latijn. Wilde men iets van geleerdheid meekrijgen dan was kennis van het Latijn een vereiste. In Nederland had elke stad van enige omvang een Latijnse school (ook grote school of stadsschool genoemd) die de trots was van de burgerij. Andere scholen werden nauwelijks geduld. Zoals de naam al zegt werd er voornamelijk Latijn geleerd, zodat men dat kon lezen, schrijven en spreken. Daarnaast werd er les gegeven in logica en muziek. Er werd muziek gegeven omdat de scholen doorgaans waren verbonden aan de parochiekerk waar leerlingen bij de plechtigheden voor de koorzang moesten zorgen. De vakken rekenen en Frans werden niet op de Latijnse school gegeven. Vanaf de 16^e eeuw kwamen hiervoor in verscheidene steden aparte handelsscholen of Franse scholen waar in het

Nederlands werd onderwezen. In Amersfoort kwam pas in de 18^e eeuw een Franse school van de grond.

Leerlingen gingen naar de Latijnse school als ze tegen de 10 jaar waren. Ze begonnen normaliter in de zevende klas die de laagste was. Na een jaar of vijf kon de derde en hoogste klas worden bereikt en was het mogelijk naar een universiteit te gaan. De meeste leerlingen maakten de school daarentegen niet af. Na verloop van tijd verlieten ze de school om te gaan werken. Enkele scholen van grote naam, zoals die van Zwolle eind 14^e eeuw en van Deventer in de 15^e eeuw, hadden nog een tweede en een eerste klas als een soort kopklassen. Hier werden vakken als filosofie en fysica gegeven, dezelfde vakken die tot de lesstof van de artesfaculteit op de universiteiten behoorden.

Voordat leerlingen naar de Latijnse school kwamen, hadden ze vaak al les gehad aan een lagere school, ook wel Duytsche school genoemd. Hier leerde men lezen, schrijven, de gebeden opzeggen en soms wat rekenen. Er werd les gegeven in de volkstaal aan kinderen van vijf jaar en ouder, zowel aan jongens als aan meisjes. Dit in tegenstelling tot de Latijnse scholen die meestal waren voorbehouden aan jongens. Lagere scholen waren overal aanwezig, in steden en in dorpen. De dorpscholen hadden doorgaans maar één docent: de koster van de parochiekerk. Naast de genoemde vakken gaf deze ook al wat Latijn als hij dat machtig was. Zo niet in het 16e-eeuwse Eemnes-binnen waar op een schooltje van 34 kinderen een koster doceerde ‘sonder dat hij Latijn kan’.³ Wilden kinderen uit Eemland doorleren aan de Latijnse school, dan was die van Amersfoort het dichtstbij. Ze gingen dan in pen-

ven door Brom en Van Langeraad, 96-121. Een bewerking in het Frans hiervan geeft De Wareng-hien.

2 Alberts, ‘Namenlijsten’. De namenlijsten zijn ook digitaal raadpleegbaar op de website van de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort; thans archief Eemland. De personen waarvan expliciet bleek dat zij uit Eemlandse dorpen kwamen zijn in de namenlijsten apart vermeld. Deze studenten zijn in dit artikel niet meegerekend. Veel dorpeelingen schreven zich aan universiteiten echter in onder de naam van de dichtstbijzijnde stad (waar zij op de Latijnse school hadden gezeten). Inschrijvingen van Eemlanders met een toevoeging als *de Amersfordia* zijn in dit artikel wel meegerekend als van Amersfoortse studenten. De belangrijkste bron

sion bij de stedelingen. Ook de rector van de grote school werd geacht enkele *commensalen* (kostgangers) te herbergen. De gastgezinnen hadden aan deze 'leerlingen van buiten' een aardige bijverdienste.

De Latijnse school van Amersfoort stond aan de Appelmarkt (hoek Groenmarkt). Wanneer de school is opgericht, is niet bekend. De oudste gegevens gaan terug tot eind jaren 1380.⁴ Maar omdat veel scholen in het leven zijn geroepen krachtens het besluit van het vierde concilie van Lateranen (1215) dat in elke parochie school gehouden zou moeten worden, moet ook de Amersfoortse school al eerder hebben bestaan. Ten tijde van het ontstaan van de stad in de 12^e eeuw viel het gebied nog onder de parochie van Leusden. Maar toen de Joriskerk werd uitgebreid en het altaar in september 1248 werd ingewijd, had Amersfoort waarschijnlijk een eigen parochie.⁵ Het is dan ook aannemelijk dat reeds in de 13^e eeuw de mogelijkheid aanwezig was om in de stad naar school te gaan.

Het bijzondere van de Amersfoortse school is dat de lagere school, waar kinderen leerden lezen en schrijven, aan de grote school was gekoppeld doordat er een nulde en achtste klas werden onderscheiden die aan de zevende en laagste klas voorafgingen. Het schoolgeld was voor deze voorbereidende klassen lager dan voor de hogere klassen. Omdat er zo dus faciliteiten waren voor kinderen van alle leeftijden, had de Latijnse school eigenlijk het monopolie op onderwijs in de stad. Het stadsbestuur wilde dit ook zo houden en nam dikwijls maatregelen om andere scholen te weren. Zo was het in de 15^e eeuw verboden om aan jongens les te geven buiten de grote school om. Voor meisjes was dit vrij. Een eeuw

1 De stadswaag aan de Appelmarkt gezien vanaf de Groenmarkt, 1864. In dit gebouw was tot 1622 de Latijnse school gevestigd. (Gemeentelijke Archiefdienst)

later was het wel toegestaan om kinderen elders te onderrichten, mits aan de rector van de grote school het verschuldigde schoolgeld werd afgedragen. Het stadsbestuur ging nog een stap verder door in 1568 toe te staan dat voor arme kinderen de Heilige Geest school werd opgericht, die al spoedig tegen de honderd leerlingen telde.⁶ Hoe dan ook, het gedoogbeleid betrof alleen het lager onderwijs. Latijn bleef voorbehouden aan de grote school.

Hoe hoog het aantal leerlingen van de Latijnse school is geweest is niet precies bekend. In 1534 nam het stadsbestuur het besluit een zekere meester Anthonis tot rector aan te stellen voor een periode van vier jaar uitgaande van een leerlingenaantal

voor het onderzoek waren de inschrijvingsregisters – matrikels genoemd – van de universiteiten.

Zij zijn voor een groot deel in druk verschenen. Een opgave van de bronnen is aan de namenlijsten toegevoegd.

3 F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz., *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw*. Werken

Historisch Genootschap 3e serie 29 (Amsterdam 1911) 23-43.

4 Van Kalveen, 'Amersfoortse Latijnse school'; Beylsmit; K. Goudriaan, 'Willem Hendriksz van Amersfoort', *FleHITE, historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 3 (2002) 66-99, 71-3.

5 R.M. Kemperink, 'Kermis en wijdingsjaar van de Amersfoortse Sint-Joriskerk', *FleHITE, historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* (2000)

→

onderwijs werd gegeven en dat uitsluitend daar de algemeen geldende graden van *baccalaureus* tot *doctor* konden worden gehaald. De gemeenschap van meesters en studenten werd *universitas* genoemd, waar ons woord universiteit van is afgeleid. Van de vroegste *studia generalia* waren die van Bologna, Parijs en Oxford de belangrijkste. Het aantal bevoorrechte scholen werd met-tertijd uitgebreid tot een veertigtal rond 1400 en meer dan zestig een eeuw later.¹⁰ De eerste universiteit in Nederland werd in 1575 opgericht te Leiden. Andere provincies wensten dit Hollandse voorbeeld te volgen wat leidde tot nieuwe stichtingen in Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1648). Daarnaast werd in enkele andere steden, zoals Deventer en Amsterdam, onderwijs gegeven op academisch niveau aan de zogenaamde illustere scholen. Zij hadden echter geen universitaire status. Wilden studenten een graad halen dan moesten zij zich toch naar een universiteitsstad begeven.

In vroeger tijd ging men op veel jongere leeftijd studeren dan tegenwoordig. In de Middeleeuwen was een leeftijd van 14 of 15 jaar heel normaal. In de 16^e en 17^e eeuw waren de eerstejaars doorgaans een jaar of 17. Voor de inschrijving aan een universiteit golden geen beperkingen. Een vooropleiding was niet vereist, en ook niet een bepaald niveau van kennis. Men kon zelfs worden toegelaten zonder het Latijn machtig te zijn, want hierin konden desnoods bijlessen worden genomen. Het was mogelijk zich elk moment van het jaar aan te melden. De lesstof was niet strikt in leerjaren verdeeld, dus er kon makkelijk worden ingestoken. Bij aanmelding moest de student inschrijvingsgeld betalen en de eed

van gehoorzaamheid afleggen. Volgens het kerkelijk recht moest je minstens 14 jaar oud zijn om de eed af te leggen. Was je jonger dan moest familie of een mentor beloven dat de student dit op de geschikte leeftijd alsnog zou doen. Voorlopig werd hij ingeschreven als *minorennis* (minderjarige). Aan *pauperes* (arme studenten) werd vrijstelling gegeven voor het inschrijvingsgeld. Leeftijd en geld mochten geen drempel zijn voor het hoger onderwijs.

Het gros schreef zich in aan de artesfaculteit, waar men scholing kreeg in de zeven vakken van de vrije kunsten waarin de wetenschap al sinds de Oudheid was ingedeeld. Er werd onderscheid gemaakt tussen het *trivium* (grammatica, retorica en logica of dialectica) en het *quadrivium* (mathematica, geometrie, astronomie en muziek). De vakken grammatica, logica en muziek hadden studenten op de Latijnse school al eens gehad maar hier werden ze verder uitgediept. De artesopleiding duurde twee tot drie jaar waarna men kon promoveren tot *magister artium* (meester). De meesten maakten de opleiding echter niet af. Ze zwaaiden af met lagere graden van *baccalaureus* of *licentiatus* of verlieten de universiteit zonder enige graad te hebben behaald. De artesfaculteit gold tevens als een soort vooropleiding van de andere faculteiten. De kleine groep die wilde doorstuderen kon kiezen uit rechten, medicijnen of theologie.

De rechtenstudie was van de hogere faculteiten het meest favoriet. Zij bestond uit twee disciplines: het burgerlijk recht en het kerkelijk recht. Voor beide gold dat er drie jaar studie nodig waren om de graad van *baccalaureus iuris* te behalen. Voor de graad van *licentiatus iuris* kwamen daar nog

school genoot dan ook een grote bekendheid. De school van Alkmaar had begin 16^e eeuw ongeveer achthonderd leerlingen in de nulde tot en met tweede klas, Post, 133-5. De Utrechtse Hieronymusschool maakte tussen 1579 en 1629 een groei door van 165 naar 416 leerlingen, Van de Veer, 13-4. 9 In 1598 blijkt mr. Egbertus van Staverden, docent van de vijfde klas, publieke lessen te verzorgen in filosofie 'voor de jonge studenten om te aspireren tot meerder faculteiten', Reynders, *Gedenkboek gymnasium*, 45. 10 Over het ontstaan en de verspreiding van universiteiten: Verger.

drie jaar bij. Een graad in beide rechten (*utriusque iuris*) was ook mogelijk door de studies te combineren. In de Middeleeuwen kwam het bijna niet voor dat men nog hoger opklom tot *doctor*. De kosten van zo'n promotie waren zeer hoog. Alleen wanneer men professor aan een universiteit wilde worden was dit belangrijk.

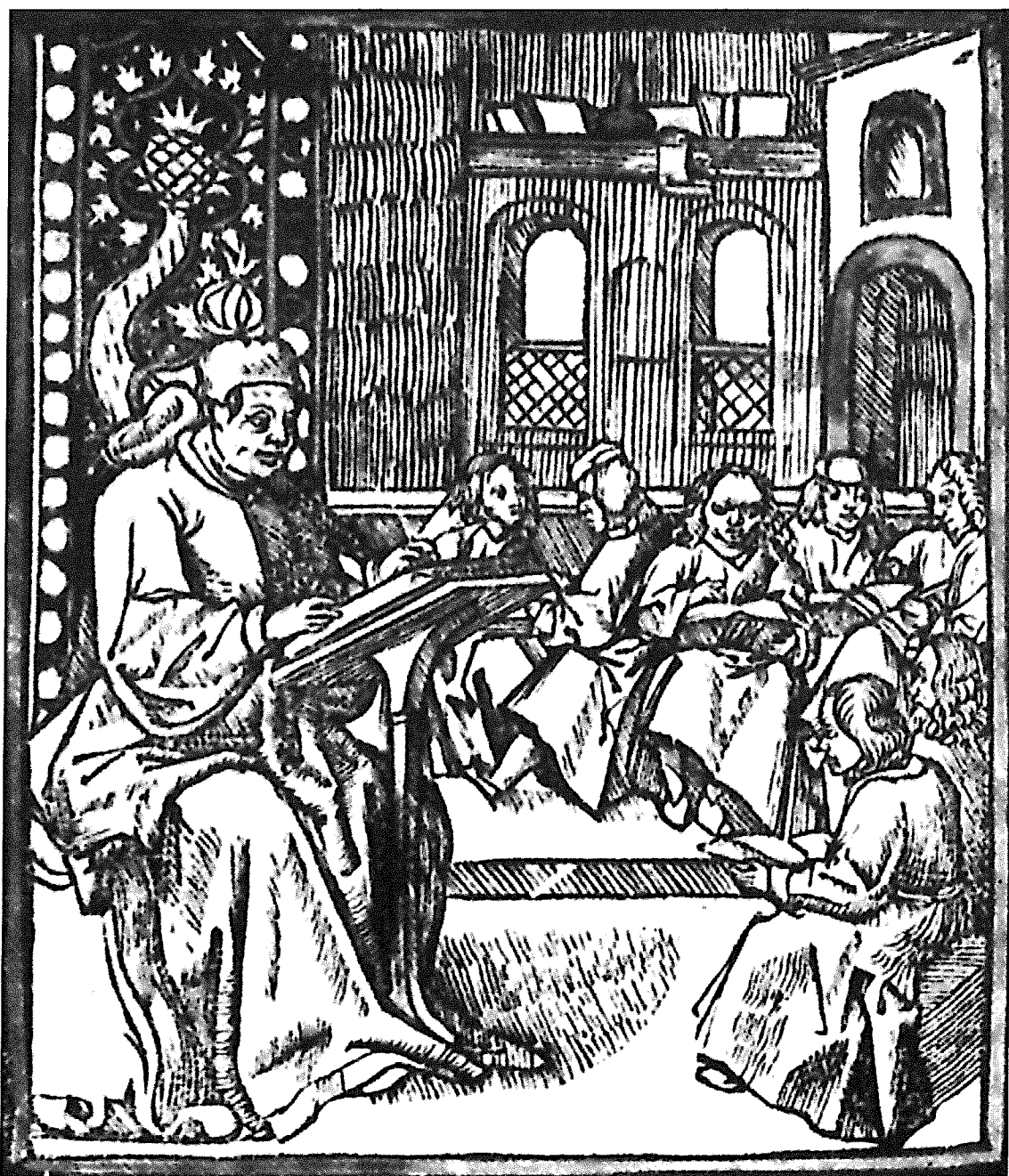
De studie medicijnen duurde even lang als die der rechten. De leerstof was gebaseerd op werken van klassieke auteurs aangevuld met commentaren van Arabische geleerden. Het verrichten van sectie werd aan Italiaanse universiteiten weliswaar al in de 14^e eeuw gedaan, maar boven de Alpen werd dit pas twee eeuwen later ingevoerd. Het was vooral een theoretische opleiding die nauwelijks aansluiting had op de medische praktijk in de steden en dorpen. De medische faculteit was aan de meeste universiteiten de kleinste.

In het hoogste aanzien stond theologie. Het was ook de zwaarste richting. De volledige artesopleiding tot en met de graad van meester was voor de toelating vereist. Bij theologie werd men pas *baccalaureus* na vijf jaar studie en *licentiatus* na wel tien jaar. Later werd dit enigszins ingekort. In Leuven nam de studie rond 1600 zevenenhalf jaar in beslag. De meesten theologen namen daarom met de laagste titel genoegen.

De vroegere universiteiten kenden niet de uitgewerkte leerprogramma's van tegenwoordig. De stof en de kwaliteit werden veel meer bepaald door de individuele docenten die aan de universiteit waren verbonden. Een zeer geleerde professor gaf een universiteit een sterke aantrekkingskracht die het aantal studenten enorm kon laten toenemen. De studentenpopulatie kon daardoor geweldig fluctueren met

het gaan en komen van docenten. Die centrale rol van de leermeesters zien we ook op afbeeldingen van universiteiten. Nooit wordt een gebouw getoond, maar altijd een leraar met een aantal studenten om zich heen. De prominente plaats van de docenten bleek al gelijk wanneer een student zich bij de universiteit aanmeldde. Voordat hij zich bij de rector kon laten inschrijven moest hij eerst een meester gevonden hebben die hem tot zijn lessen zou toelaten.

Veel studenten vonden voor hun verblijf onderdak in speciale colleges, ook wel beurzen (Keulen) of pedagogieën (Leuven) genoemd. Dit waren huizen waar de studenten niet alleen kost en inwoning konden genieten, maar waar ook bijlessen werden gegeven door oudere studenten of docenten. Zo waren zij beter voorbereid op de leerstof aan de faculteit en was er toezicht op hun leerprestaties. Voor de ouders van de leerlingen had een college bovendien het grote voordeel dat er ook toezicht werd uitgeoefend op het verdere studentenleven van de jongens, die al op jonge leeftijd en ver weg van huis te maken kregen met de verleidingen van gokken, drank en vrouwen. Het gebeurde regelmatig dat de studie vroegtijdig moest worden afgebroken omdat het geld op was. En naast reisongevallen waren geslachtsziekten een veel voorkomende oorzaak van overlijden van studenten. De colleges kregen in de loop van de tijd een steeds grotere betekenis. Steeds meer lessen werden niet langer aan de artesfaculteit gegeven, maar in de colleges zelf. De faculteit veranderde hierdoor gaandeweg van karakter en specialiseerde zich in filosofie. De artesfaculteit werd daarom wel de filosofische faculteit genoemd.

3 Een meester met zijn studenten. Voorkant van een teksteditie voor het vak logica, Leuven 1526. (Centrale Bibliotheek, K.U. Leuven)

Wanneer een jonge schoolverlater had besloten te gaan studeren rees de vraag aan welke universiteit hij zich zou gaan verbinden. Er was een ruime keuze en overal werd Latijn gesproken en waren dezelfde faculteiten. De overgrote meerderheid van de studenten schreef zich eenvoudigweg in aan de universiteit die het dichtstbij lag. Voor de Nederlanders waren dit de universiteiten van Keulen (1388) en Leuven (1425) en vanaf de Opstand die van Leiden (1575). De reis was dan niet duur en veel medestudenten waren landgenoten. Ook de taal van de lokale bevolking gaf in deze gebieden geen problemen. Vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw raakte het in om ook wat verder het buitenland in te reizen. Men zag het als een onderdeel van de opvoeding voor de hogere kringen dat de jongere in aanraking kwam met een andere cultuur, dat hij beroemde personen ontmoette en wat elitaire manieren leerde, zoals paardrijden, schermen of Frans spreken. Met name Franse en Italiaanse universiteiten waren populair. Sommige waren beroemd vanwege de hoge kwaliteitsgraad van een bepaalde faculteit. Parijs was beroemd om de artes en theologie. Voor rechten waren Orléans en Angers in Frankrijk en Bologna en Padua in Italië de aangewezen steden. Padua was tevens uitverkoren voor een diploma medicijnen, wat ook gold voor Montpellier.

Een andere factor die de universiteitskeuze bepaalde was de godsdienst. In de loop van de 16e eeuw kregen sommige universiteiten een protestante signatuur. Van overheidswege werd het wel verboden zich daar in te schrijven vanwege het gevaar van ketterij. Zeker toen Nederland met de Opstand voor het protestantisme had gekozen ging het religieuze onderscheid

een rol spelen. Zoons uit protestantse families kozen doorgaans voor een Nederlandse universiteit en gingen niet meer naar Keulen en Leuven. Katholieken lieten zich hier minder door leiden.¹¹ Per streek of gewest was er bovendien een politieke, economische of culturele oriëntatie waarneembaar in de universiteitskeuze. Friese studenten hadden bijvoorbeeld een grotere voorkeur voor Leuven dan Keulen, terwijl dit bij hun Groningse burens andersom lag. Tenslotte konden er ook meer persoonlijke redenen bestaan waarom iemand voor een bepaalde universiteit koos. Soms doceerde er een professor uit de eigen stad of streek. Of bestond er een zekere familietraditie waarbij de zoons al enkele generaties naar een zelfde plaats gingen. Vaak had men al contactpersonen in den vreemde vanuit de familie- of kennissenkring of vanuit de handel. Het studieverblijf had dikwijls als belangrijke functie het uitbreiden van dit sociale netwerk. Vanzelfsprekend gold dit natuurlijk met name de studiegenoten. Van menigeen is aangetoond dat in hun latere carrière uitgebreid werd geprofiteerd van de vriendjes- en kruiwagenpolitiek van kameraden uit de studietijd.

1.3 Het nut van een academische studie

Het vergde een grote investering om te studeren aan een universiteit. Tot ver in de 16e eeuw moest hiervoor een lange reis worden ondernomen, vaak onder erbarmelijke omstandigheden. Het onderkomen en levensonderhoud kostten veel geld en men was enkele jaren uit de vertrouwde omgeving verdwenen. Wat was voor een jongeman het rendement wanneer hij na lange tijd, beladen met kennis en mogelijk een

¹¹ Bots, 7, 30-1.

¹² Hierover De Ridder-Symoens, 'Nut of onnut'; Moraw; Van den Ioven van Genderen, 267-72.

¹³ De Ridder-Symoens, 'Nut of onnut', 15.

¹⁴ Van den Hoven van Genderen, 248, 251, 271.

¹⁵ Bijsterveld, 158; Zijlstra, 74. Voor het aandeel van gestudeerde pastoors in het buitenland:

Polman, 401-2.

¹⁶ Over de ontwikkeling in de Nederlanden: Prevenier en de bijdragen in het themanummer van *TuG* 90 (1977). Over de (Romeinse) recht hierin: Godding en De Smidt.

diploma weer thuis kwam? Wat was de status van een wetenschappelijke titel in de samenleving? Was het voor bepaalde banen vereist om gestudeerd te hebben?¹²

Het was in de Middeleeuwen met name de kerk die gebruik maakte van universitair geschoolde krachten. De kerkelijke macht met de pauselijke curie aan de top was een steeds verder uitdijende bureaucratie waarin kennis van het kerkelijke (canonieke) recht van toenemend belang was. Al in de 13^e eeuw was de meerderheid van de bisschoppen academisch geschoold. De officialen (de hoogste juridische ambtenaren van de bisschoppen) waren zelfs allen geleerde juristen.¹³ Ook de kapittels waren reservoirs van geleerdheid. Eind 15^e eeuw was het zonder universitaire studie nauwelijks meer mogelijk om kanunnik te worden.¹⁴ Minder hoge eisen werden er aan het ambt van pastoor gesteld. Van deze herders werd verwacht dat ze enig Latijn beheersten, dat ze de geloofsartikelen kenden en de sacramenten (doop, biecht, huwelijk e.a.) konden bedienen. Een opleiding aan de stedelijke Latijnse school was hiervoor voldoende en de rest moest men in de praktijk bij een pastoor in functie leren, net als een ambachtsleerling bij een meester. Toch is uit onderzoek gebleken dat in de 15^e en 16^e eeuw bijna de helft van de parochiale geestelijkheid in de Nederlandse steden en dorpen enige tijd aan een universiteit had gestudeerd.¹⁵ De overgrote meerderheid van de pastoors in spe had artes of rechten gedaan en slechts een enkeling theologie. Theologische kennis werd van een pastoor niet verwacht. De katholieke kerk was een sacramentskerk, het ging om de rituelen. Dit veranderde met het concilie van Trente waar in 1563 werd besloten de geestelijken voortaan een beroepsgerichte opleiding te

geven in op te richten seminaries. Echter, voordat dit besluit kon worden uitgevoerd was de Opstand al uitgebroken en had Nederland zich op het protestantse pad begeven. De pastoors van de katholieke schuilkerken werden nadien vooral in seminaries te Leuven en Keulen opgeleid. In de protestantse kerken stond het lezen en begrijpen van de bijbel centraal. Van de predikanten werd vanaf het begin dan ook verwacht dat ze de bijbelse talen van Grieks en Hebreeuws konden lezen naast het Latijn. Na 1600 was een universitaire opleiding theologie daarom een voorwaarde om in het ambt van predikant te worden beroepen.

Buiten de kerk zette de professionalisering het eerst in aan de vorstelijke hoven.¹⁶ De landsheren verzamelden geleerde juristen als ambtenaren om zich heen en maakten gebruik van het civiele of Romeinse recht om hun macht te vestigen. In Nederland kwam deze ontwikkeling pas in de 14^e en 15^e eeuw op gang. Zo had de Utrechtse bisschop David van Bourgondië (1456–1496) een bestuurlijke raad van ruim honderdveertig leden (geestelijken en leken) waarvan er telkens enkelen werden opgeroepen voor een bepaalde zaak. Meer dan een kwart van hen moet universitaire scholing hebben gehad.¹⁷ De drie meest invloedrijke raadsleden waren meesters in de rechten. Van het bisschoppelijk gerechtshof de 'Schive' waren vier van de tien leden universitair geschoold. De officialen en de lijfartsen waren allen geleerden. De instelling in 1530 onder keizer Karel V van het Hof van Utrecht als gewestelijk gerechtshof heeft voor een verdere uitbreiding van academische banen gezorgd. De presidenten en procureurs-generaal hadden allen de titel

17 D. Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496* (Utrecht 1922) 28-42, 168-180. 33 Personen hebben een titel waarbij studie is vermeld en/of een betrekking aan een kapittel waardoor een universitaire studie mag worden verondersteld. Drie personen (nrs 96, 120 en 126) hebben wel een titel, maar verdere hoedanigheid is onduidelijk. Zij zijn niet meegerekend. Ook niet een zevental personen waar titel noch studie zijn vermeld, maar bij wie een universitaire scholing gezien hun functie wel waarschijnlijk is. Het aantal gestudeerden zal daarom wel hoger liggen dan een kwart.

meester, zo ook het merendeel van de raden.¹⁸

Op stedelijk niveau liep de professionalisering in Nederland niet zo'n vaart. In veel plaatsen, waaronder ook Amersfoort, kwam vanaf de 15^e eeuw de functie van klerk of secretaris voor ter ondersteuning van de administratieve taken van het bestuur. In sommige steden werd daarnaast het ambt van pensionaris ingevoerd die als belangenbehartiger van de stad vaak naar andere plaatsen of landsbestuurlijke organen werd afgevaardigd.¹⁹ Universitaire scholing was in die tijd voor beide ambten geen vereiste, maar door de groei van de overheidstaken werden de functies gaandeweg zodanig van gewicht dat het in de 16^e en 17^e eeuw vooral gestudeerden waren die in deze ambten werden benoemd. In de 16^e eeuw werden de stadsgerechten bovendien versterkt met geleerde advocaten en procureurs. Het Amersfoortse stadsbestuur bestond uit 26 leden die jaarlijks werden gekozen uit de burgerij. Onder hen kwamen in de 15^e eeuw nog nauwelijks personen voor met een universitaire titel.²⁰ Dit aantal nam in de loop van de 16^e en 17^e eeuw weliswaar toe, maar dan nog bleven afgestudeerden een bijzonderheid. Het was blijkbaar van groter belang dat men uit een goeude familie kwam, dat men zakelijke of bestuurlijke ervaring had, een aanzienlijk beroep of aanzienlijk bezit. Een hoge opleiding was niet meer dan een kwaliteit tussen andere.

Tot slot verdient de functie van medicus aandacht.²¹ De studie medicijnen werd door slechts een minderheid van de studenten gekozen. Te Keulen was dit bijvoorbeeld slechts 0,4%.²² De opleiding was – zoals gezegd – zeer theoretisch en niet gericht op de medische beroepsuitoefening. De

medische praktijk was in handen van chirurgijns, barbiers en apothekers die door stadsbesturen voor een periode werden bezoldigd of per opdracht kregen betaald. Voor deze beroepen gold een opleiding in de praktijk bij een leermeester. Er was tot in de 16^e eeuw vaak geen continuïteit in het stedelijk medisch toezicht. In Amersfoort blijkt in sommige jaren een medicus (een chirurgijn of barbier die met meester werd aangesproken) of apotheker te zijn aangesteld, maar in andere jaren moest men die ontberen en moest men bijkans terugvallen op de medische diensten van Utrecht.²³ Pas na 1600 kwam er in Nederlandse steden meer systeem in de medische praktijk. Steeds vaker werden afgestudeerde medici aangetrokken om toe te zien op de uitoefening van de andere genoemde medische beroepen.

In hiërarchie stond de *doctor medicinae* bovenaan. Hij mocht bijvoorbeeld de meesterproeven van de medische gilden beoordelen of mocht hen adviseren bij behandelingen van patiënten. Al met al bleef de vraag naar gestudeerde medici beperkt. Velen van hen vonden eerder een betrekking als lijfarts van vorsten, namen bestuurlijke taken op zich of werden rector van een Latijnse school, zoals ook de *doctores* Theodorus Schut (1623–1668) en zijn neef Assuerus Schut (1668–1699) te Amersfoort.

Een jongeman die met of zonder diploma van de universiteit terugkwam kon in de Middeleeuwen dus vooral terecht in de kerkelijke organisatie. Daarbuiten waren hooguit aan de vorstelijke hoven enkele banen voor de top van de Nederlandse intelligentia. Er wordt wel aangenomen dat vanaf ongeveer 1470 in het Duitse rijk, waartoe Nederland toen behoorde, op de arbeids-

¹⁸ Een opgave van de personen die tussen 1530 en 1630 genoemde functies hebben bekleed in F. Doeleman, 'Lijst van civiele rechtszaken voor het hof van Utrecht, waarvan de processtukken in het archief van het hof zijn bewaard gebleven, 1530-1630', Toegang 1 (Rijksarchief Utrecht, 1980) 11-24.

¹⁹ Zie Marsilje over het klerkambt te Haarlem met tevens verwijzingen naar artikelen over beide ambten te Dordrecht, Gouda en Leiden. Over secretarissen van Amersfoort: Van Bemmelen, 710-24. Voortbeelden uit Brabant en het Duitse rijk Moraw, 274.

²⁰ Van Bemmelen 535 e.v. Het kan voorkomen dat namen op de magistraatslijst staan van personen die weliswaar een titel hadden maar deze niet gebruikten. Nu belangrijker is

markt een overschot ontstond aan gestudeerden.²⁴ De meerderheid had in die tijd artes gedaan. Universitaire scholing gold als blijk van algemene ontwikkeling. Het verhoogde iemands aanzien en het was een pre bij benoemingen voor functies. Bovendien leverde het een netwerk van contacten op waarvan velen in hun loopbaan profiteerden. Ook al was de aansluiting van de geleerde kennis op de praktijk van veel beroepen tamelijk gering, toch werd het volgen van een studie als een lonende investering beschouwd.

Pas vanaf de 16^e eeuw nam het aantal banen buiten de kerk in omvang toe, eerst op gewestelijk niveau en pas later in de steden. Doordat er meer gespecialiseerde banen kwamen als notaris, secretaris, advocaat, predikant of medicus groeide de behoefte aan beroepsgerichte opleidingen. Het aantal studenten dat doorstudeerde aan een hogere faculteit nam hierdoor toe en het deel dat genoeg nam met lagere graden in de artes daalde. Studeren kon men daarbij steeds dichterbij huis, want vanaf 1575 waren ook in Nederland universiteiten gevestigd.

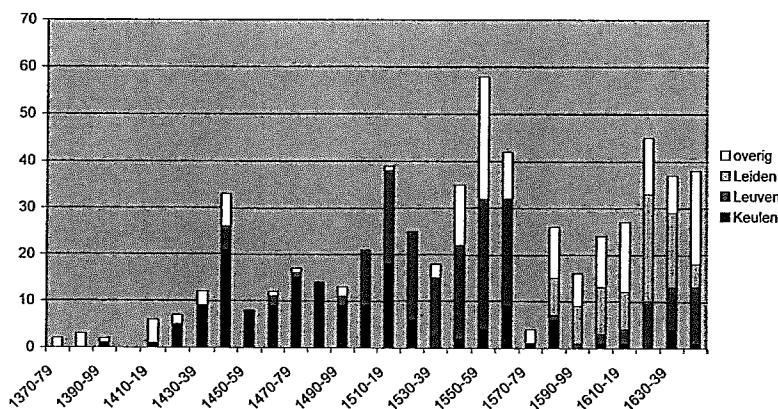
2.1 Ontwakend intellect in de Middeleeuwen (1370–1500)

De vroegste vermeldingen van Amersfoortse studenten komen we tegen bij de universiteit van Parijs in de jaren 1370.²⁵ Tot die tijd waren er in het Duitse rijk nog geen universiteiten en moest een student op reis naar Frankrijk of Italië, waar de oudste universiteiten zich bevonden, of vanaf midden 14^e eeuw naar Bohemen. Zelfs in een zo ver weg gelegen plaats als Praag studeerden in de jaren 1380 en 1390 Amersfoorters. De enkele namen die zijn aangetroffen betreffen personen die de graad van *baccalaureus* in de artes hadden behaald. Degenen die zonder graad de universiteit verlieten hebben in de bronnen geen sporen nagelaten, maar er kunnen te Parijs en Praag meer Amersfoortse studenten ingeschreven hebben gestaan.

Hoe de situatie vóór 1370 zal zijn geweest, is niet bekend. Het merendeel van de bronnen uit die vroegere periode is verloren gegaan. Vermoedelijk was het aantal stu-

veel studenten niet afstudeerden, maar zonder graad de universiteit verlieten. Er hebben daarom zeker meer raadsleden gestudeerd dan uit de vermelde titels blijkt. Er is voor Amersfoort nog geen onderzoek gedaan naar het aandeel van de gestudeerden in de magistraat. In Den Bosch lag dit aandeel in de 17e eeuw op 48% en in Breda op 30%, Bots, 128. In Friesland was het aandeel van gestudeerden kleiner: in Leeuwarden tussen 1580 en 1670 23%, in Sneek en Harlingen 10% of minder, Zijlstra, 191-2. Vgl. Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 189. ²¹ Zie Herwaarden. ²² Keussen 1, 195. ²³ In 1436 werd een zekere Jan als apotheker aangesteld, SB inv.nr. 1, f. 4. Een eeuw later stelde men opnieuw een apotheker aan, eveneens genoemd Jan, omdat de

→

Grafiek 1 Inschrijvingen van Amersfoortse studenten 1370–1650.

denten afkomstig uit Amersfoort op één of twee handen te tellen. In Parijs, het belangrijkste studiecentrum voor de Lage Landen, was het aandeel van Nederlanders in de totale populatie rond 1330 nog gering.²⁶ Daarna moet hun getal zijn toegenomen, want zij kwamen regelmatig voor als *procuratores* aan het hoofd van de Engels/Duitse natie waarbij de Nederlanders waren ingedeeld. Onder deze *procuratores* bevonden zich echter geen Amersfoorters en ook niet onder de studenten die tussen de jaren 1330 en de jaren 1370 een graad behaalden.²⁷ Daarbij komt dat er zelfs tussen 1380 en 1410 – toen er dichterbij universiteiten waren gekomen waarvan betere bronnen zijn bewaard gebleven – slechts vijf namen van Amersfoorters zijn gevonden. We kunnen concluderen dat het fenomeen studeren aan een universiteit te Amersfoort zowel laat als traag ingang vond. Dat is niet vreemd, want Amersfoort behoorde tot de talrijke Nederlandse steden die laat tot bloei kwamen. Vooral in de tweede helft van de 14^e eeuw was er een belangrijke groei in handel en productie en vond er weer stadsuitbreiding plaats. De toegenomen welvaart en het toegenomen belang van de stad zullen de mogelijkheden voor een geldverslindende studie weliswaar hebben vergroot, maar daar ging de nodige tijd overheen. Niet alleen voor Amersfoort en Eemland, maar voor meer delen van Nederland gold dat gestudeerde personen in de 14^e eeuw nog een zeldzaamheid waren.²⁸

Vanaf de jaren 1380 werd het voor Nederlanders aanzienlijk makkelijker om te gaan studeren doordat er universiteiten in het Duitse rijk werden gesticht, als eerste in Erfurt, Heidelberg en Keulen. Vooral de

zieken anders naar Utrecht moesten, SB inv.nr. 5, p. 481. Enkele jaren daarna is echter weer sprake van de apotheker van Utrecht, SB inv.nr. 8, p. 308; In de jaren 1540 waren er zeker drie barbiers actief: Cornelis, Willem en Aryaen die meester werden genoemd, SB inv.nr. 9, pp. 227, 338, 392, 447, 454, 457, 464, 465, 469 en 492. In 1553 werd een aantal personen het verbod opgelegd om als chirurgijn te praktiseren. Onder de namen ook geestelijken en een kwakzalver, SB inv.nr. 12, pp. 283-4. In jaren 1560 werd meester Evert, medicus, vrijgesteld van

bieraccijns, SB inv.nr. 10, f. 5, 27v. In 1570 is meester Reyer Evertz actief als barbier/chirurgijn. Hij is dan 26 jaar, SB inv.nr. 11, ff. 15 en 67. 24 Moraw, 275-7; Schwinges dateert dit vanaf 1480, 188. 25 Zie bijlage 1. 26 Courtenay stelt dat de totale studentenpopulatie van drieduizend tot drieënhalfduizend personen voor nooit meer dan 5% uit Duitsers bestond. Mogelijk werden hieronder ook de Nederlanders geschaard. Onder de docenten artes en theologie waren geen Nederlanders. In de rekening van een collecte die in 1329-30 onder de studenten is gehouden waarbij de namen van

eenachtste deel van de totale populatie inclusief geografische herkomst zijn vermeld, komt slechts een handvol Nederlanders voor en soms zelfs dan nog onder de vage aanduiding 'de Frisia', *Parisian scholars*, 21, 26, 116, 120-1, 231. 27 Brom, 'Hoogeschool van Parijs'. Voor de bronnen inzake de universiteit van Parijs Alberts, 'Namenlijsten', 41. 28 Bots, 15; Bijsterveld, 179. Van Zutphen, qua bevolkingsomvang vergelijkbaar met Amersfoort, zijn uit de periode 1275-1374 elf namen bekend, Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 270-3. 29 Keussen I, 170-1.

laatste werd door Nederlanders bevolkt. In de eerste helft van de 15e eeuw kwam een kwart tot eenderde van de studentenpopulatie uit het bisdom Utrecht, wat door geen enkel ander bisdom werd overtroffen.²⁹ Van elke tien Amersfoortse studenten gingen er in de 15e eeuw zeven naar Keulen (grafiek 1) en gingen er twee naar andere Duitse steden of verder weg naar Bazel,

Bologna of Praag.³⁰ De oprichting van een universiteit in Leuven in 1425 heeft in deze oriëntatie op het oosten weinig verandering gebracht. Niet meer dan één op de twaalf Amersfoorters schreef zich in te Leuven. Naar de redenen van de voorkeur van de Amersfoortse studenten voor de Keulse alma mater kunnen we slechts gissen. Er zijn verschillende factoren die een rol kunnen hebben gespeeld. Er bestond een politiek-religieuze band met Keulen doordat het Utrechtse bisdom onder het aartsbisdom Keulen ressorteerde. Daarbij was de Amersfoortse handel voor een groot deel gericht op Overijssel en Gelderland die rechtstreekse economische betrekkingen onderhielden met het Duitse Rijngebied. Veel Gelderse families vestigden zich in de loop van de tijd in Amersfoort en namen hun netwerken en gewoonten mee. Gelderse studenten gingen voornamelijk naar Keulen.³¹ In de 15^e eeuw heeft het Sticht Utrecht veel strijd moeten leveren om zelfstandig te blijven en niet onder de invloed te geraken van de zich uitbreidende macht van de Bourgondische hertogen die via Brabant en Holland steeds dichterbij kwam. De Leuvense universiteit lag midden in de Bourgondische invloedssfeer en de keuze van de Amersfoorters voor Keulen kan worden gezien als een uiting van autonomie. Tenslotte kunnen de rectoren van de Latijnse school de toon hebben gezet voor de universiteitskeuze. De kans is groot dat een belangrijk deel van hen zelf aan de Keulse academie was opgeleid, waarmee ze een weg hadden gebaand voor de Amersfoortse leerlingen. Maar we kennen de namen noch de achtergronden van deze rectoren, dus hun invloed is niet meer na te gaan.

Over het tijdvak van 1370 tot 1500 zijn er

129 inschrijvingen gevonden van waarschijnlijk 122 studenten. Gemiddeld is er dus ongeveer één Amersfoortse jongen per jaar gaan studeren. Het is een geluk dat de studentenadministratie van de Keulse universiteit indertijd vrij uitvoerig is bijgehouden. We kunnen hieruit enig inzicht verkrijgen in het studiegedrag van de 92 Amersfoortse leerlingen die daar in de 15e eeuw waren geregistreerd.³² Het overgrote deel (84%) schreef zich in aan de artesfaculteit. Slechts een minderheid zette zijn studie voort aan een van de hogere faculteiten van rechten (7%), theologie (4%) of medicijnen (2%). Deze verhoudingen waren te Keulen met name in de tweede helft van de 15^e eeuw gangbaar. De Amersfoorters sloten hiermee aan bij het patroon van studenten uit andere streken.³³ Van de groep behaalde 46% een van de lagere graden van *baccalaureus* (30,4%) of *licentiatus artium* (15,2%).³⁴ Daarbovenop verwierf 13% de titel van *magister artium* of een graad in de rechten, theologie of medicijnen. Meer dan de helft (59%) verliet de universiteit dus met een graad op zak. Hierin weken de Amersfoortse studenten niet af van hun Gelderse en Groningse medestudenten.³⁵

Een vijftal Amersfoorters heeft zich een plaats verworven in het docentenkorps te Keulen. Als professoren in de artes gaven Andreas Bot (1421–1433) en Gerardus Keteler (1431–40) les in het college genaamd 'bursa Corneliij'. Jacobus Tymanni (1470–87), Everardus Stiger (1483–1501) en Johannes Henrici Danielis (1491–93) doceerden artes in de 'bursa Laurentiana'. Deze laatste was vervolgens professor in de medicijnen vanaf 1493. De genoemde Jacobus Tymanni was bovendien professor in de theologie van 1487 tot diens overlijden

³⁰ Zie bijlage 1.

³¹ Voor Harderwijk bijlage 3. Voor Zutphen Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 270-1.

³² Van deze 92 personen schreef 1 zich vóór 1400 in, de 91 anderen in de 15e eeuw. Een twintigtal schreef zich in als *clericus* (geestelijke). Van 10 personen (11%) is de faculteitskeuze onbekend. 38 personen (41%) behaalden geen graad of er waren geen gegevens over.

³³ Van de studenten uit de vijf grootste Gelderse steden schreef 88% zich te Keulen in aan de artesfaculteit en studeerde 12% aan een hogere faculteit, Scheelen-Schutgens, 356. Van studenten uit Zutphen in de 2e helft 15e eeuw en van de Brabantse pastoors (1400-1570) studeerde 13% aan een hogere faculteit, Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 273; Bijsterveld 190. Van de Groningse stu-

→

in 1493. Hij heeft zelfs tweemaal de hoogste functie van rector van de universiteit bekleed in het tweede semester van 1481 en later in het tweede semester van 1491. Het verloop van de inschrijvingen van Amersfoortse studenten wekt de indruk dat de aantrekkingskracht van de Amersfoortse docenten hierop effect heeft gehad. Ten tijde van Bot en Keteler begon de toeloop van studenten uit de moederstad op gang te komen terwijl er juist in die jaren oorlog en politieke instabiliteit in het Sticht heersten vanwege het Utrechtse schisma. Toen er vanaf de jaren 1470 wederom Amersfoortse docenten de kathedraal hadden beklommen nam de stroom aanmeldingen opnieuw toe. Ook nu ondanks het feit dat er in het Sticht begin jaren '80 een burgeroorlog woedde. De hoogste piek in de jaren 1440 laat zich echter niet verklaren uit de aanwezigheid van 'eigen' docenten. Waarschijnlijk was er sprake van een inhaalslag na de woelige tijden ervoor. Anderzijds kan het als een effect van politieke rust en economische welvaart worden beschouwd. Het kan ook aan ontwikkelingen op de Latijnse school thuis hebben gelegen, maar daarvan hebben we over deze periode geen weet.

Onder de ruim honderdtwintig gevonden studenten die tussen 1370 en 1500 een academische opleiding volgden, waren er minimaal zes personen (5%) die zich aan meer dan één universiteit inschreven.³⁶ Andreas Bot, die later professor aan de Bursa Corneliij te Keulen zou worden, had eerst de graad van *magister artium* behaald in Parijs. Zijn collega Jacobus Tymanni had zich na zijn opleiding in artes en theologie te Keulen ook nog ingeschreven in Erfurt en Leipzig. Een drietal Amersfoorters heeft

samen gereisd en gestudeerd. Jacobus Jacobi, Johannes Jacobi en Gerardus Foier schreven zich met nog drie andere stads-genoten in de zomer van 1441 in te Leipzig. Zij vervolgden hun opleiding een jaar later te Keulen, waar zij op 25 maart de eed aflegden. Nog hetzelfde jaar haalden ze er het baccalaureaat in de artes. Vermoedelijk is Gerardus hierna weer huiswaarts gekeerd. Johannes zette de opleiding echter voort tot aan het licentiaat waarvoor hij uiterlijk in april 1444 moet zijn geslaagd. Jacobus was ondertussen naar Brabant gegaan waar hij zich in 1443 voor vervolgstudie bij de Leuvense academie aanmeldde. In de Middeleeuwen verbond men zich niet aan een volgende universiteit om zo wat meer van de wereld te zien. De meesten kozen voor studiecetra in het Duitse rijk die min of meer in elkaars verlengde lagen. Het doel was zuiver wetenschappelijk. Men wilde zich verder bekwalamen.

Hoe de academische opleiding zich later vertaalde in beroepen is over de middeleeuwse periode nagenoeg onbekend. Er zijn al een paar namen genoemd van mannen die het docentschap op zich namen aan de Keulse universiteit. Helias van Amersfoort, die mogelijk eerst artes had gedaan te Keulen, werd uiteindelijk professor theologie in Bazel. Hij zou hier bovendien de functie van kanselier gaan bekleden, de eerste in rang onder de rector. Henrick van Westrenen die in 1470 te Keulen voor het baccalaureaat in de artes was geslaagd, werd leraar in het door Nederlandse en Duitse scholieren druk bezochte Deventer. Hij moet hier nog gedoceerd hebben toen wat jaren later Alexander Hegius aldaar hoofd van de Lebuïnusschool werd, via wie humanistische ideeën het Nederlandse onderwijs zouden binnenstromen. Of

denten lag dit in de 2^e helft 15^e eeuw op 14,9% en van alle Keulse studenten samen op 11,8%. In de 1^e helft van de 15e eeuw lag dit hoger: 19,7% resp. 24,5%, Zijlstra, 35-34. Uit de gegevens die aan de namenlijst bij Keulen zijn toegevoegd, kan het volgende worden afgeleid. Tussen de toelating tot het baccalaureaatsexamen (*admissus ad bacc*) en het behalen ervan (*determinavit*) zat een periode van één of enkele maanden. Anderhalf tot twee jaar later volgde het licentiaatsexamen waarbij men na enkele weken met doceren kon beginnen (*incepit*). Na weer een jaar of meer werd de titel van *magister* behaald, soms terwijl men al een examen aan een hogere faculteit had afgelegd, Alberts, 'Namenlijsten', 13-7. 35 Van de Gelderse studenten te Keulen behaalde 62% een

Henrick hierin ook een rol heeft gespeeld, weten we helaas niet.³⁷

2.2 Humanisme en bloeitijd (1500–1580)

Vanaf het laatste kwart van de 15^e eeuw drong in Nederland het humanisme door als beweging die de samenleving wilde verbeteren door hervorming van het onderwijs. Beter onderwijs (zo idealiseerde men) zou wijzere bestuurders opleveren voor kerk en staat. Zij zouden vanzelf streven naar vrede, welzijn en godsvrucht waardoor veel menselijk leed zou verdwijnen. Volgens de humanisten waren de schone talen Latijn en Grieks van fundamenteel belang. Alleen door die goed te beheersen kreeg men toegang tot de zuivere bronnen van de wijsheid: de klassieke werken en de bijbelse geschriften. Hiertoe moest wel het leerprogramma van de Latijnse scholen worden aangepast. Het *Doctrinale*, de zware, middeleeuwse grammaticamethode die tot dan toe overal werd gebruikt, werd vervangen door beknopte grammaticaboekjes en er werd meer plaats ingeruimd voor teksten van klassieke schrijvers. Om beter aan te sluiten bij het leerproces en de leefwereld van de leerlingen werden er dialogenboekjes geschreven om het Latijn te leren spreken. Ook werd het opvoeren van toneelstukken als een nieuw leermiddel ingevoerd.

Episch centrum van de humanistische onderwijshervorming was de Lebuïnusschool te Deventer. Onder het rectoraat van Alexander Hegius (1483–1498)³⁸ werden veel leerlingen opgeleid die later docenten op scholen elders in het land werden en daar de nieuwe ideeën toepasten. Een gedreven humanist die in Amersfoort

diploma, Scheelen-Schutgens, 362. Van de Groningse *artes*-studenten deed 69% examen, Zijlstra 37.

Rekenen we het Amersfoortse percentage (de studenten die een diploma aan een hogere faculteit behaalden, hadden eveneens een graad in de *artes*) om naar alleen *artes*-studenten (54 gediplomeerden op 77 *artes*-studenten) dan is de uitkomst 70%.

³⁶ Zie bijlage 2. Dertien andere inschrijvingen zouden van nog zes personen kunnen zijn. Het

is niet duidelijk of het om identieke personen gaat die zich aan meer universiteiten hebben ingeschreven.

³⁷ Het is niet bekend of Henrick van Westrenen leraar was aan de Lebuïnusschool of aan het *domus clericorum*, Bot, 33. ³⁸ Er bestaat in de literatuur onduidelijkheid over het aanvangsjaar van Hegius rectoraat. Zowel 1474 als 1483 worden gegeven, Bot, 29; Brongers en Van Veen-Noordegraaf, 14; Prinsen, 119. Evenals Bot

volg ik hier Koch die uitgaat van het jaar 1483, zie A.C.F. Koch, *The year of Erasmus' birth and other contributions to the chronology of his life* (Utrecht 1969) 28-31.

³⁹ Prinsen 122, 124; Reynders, *Gedenkboek gymnasium*, 26; Reynders, 'Namen van rectoren', 336. Montanus kan geen leerling van Hegius zijn geweest, zoals Prinsen vermoedde, omdat Hegius pas in 1483 rector te Deventer werd, Prinsen, 119.

heeft gewoond en gewerkt, was de Gelderse Petrus Montanus (1467–1507) die vanaf 1500 rector van het fraterhuis van de Moderne Devotie was. Reynders heeft verondersteld dat hij rond 1506 ook rector van de stadsschool is geweest vanwege het feit dat hij in dat jaar een loonbetaling van het stadsbestuur ontving.³⁹ Het is een schamel motief, maar het is opvallend dat juist in dat jaar het aantal Amersfoortse jongens dat ging studeren drastisch toenam tot meer dan het dubbele van de decennia ervoor. De motivatie om door te leren moet flink zijn gestegen en waarschijnlijk ook de leerlingenpopulatie van de Latijnse school. De aanwezigheid in de stad van een man als

Montanus kan hoe dan ook een stimulerend effect hebben gehad. De wind van het humanisme die door de stad woei, had ook buiten de school zijn effect. De nieuwe onderwijsmethode veroorzaakte een groeiende behoefte aan boeken. Niet voor niets komen we in deze periode de eerste vermeldingen tegen van boekhandelaren. In 1516 kocht de boekverkoper Henric van Lennip het Amersfoortse burgerschap en een jaar later is er sprake van een zekere Toenis de boeksnijder.⁴⁰

Er bevonden zich vooraanstaande humanisten onder de rectoren van de Amersfoortse school. In 1522 trad de uit Rhenen afkomstige Gerardus Listrius aan.⁴¹ Hij werd wel 'trilinguis' genoemd omdat hij niet alleen Latijn en Grieks doceerde, maar ook het Hebreeuws machtig was. In 1520 had hij in Zwolle een commentaar uitgegeven op de *Summulae logicae*, het middeleeuwse boek voor dialectiek, dat hij hiermee tot een geschikter handboek maakte voor het onderwijs. Hij zal dit zeker in Amersfoort hebben ingevoerd. Een ander kopstuk was Johannes Novesius (1485–1565) die rector was van 1550 tot 1555.⁴² Net als Listrius was hij onder Hegius leerling geweest aan de Deventer school. Als 14-jarige was hij al naar Amersfoort gekomen waar hij na een paar jaar hulpdocent werd aan de Latijnse school. In 1503 vertrok hij naar Leuven voor zijn universitaire opleiding. Voordat hij uiteindelijk zijn laatste aanstelling kreeg in Amersfoort had hij op diverse andere plaatsen het rectoraat bekleed. In de 16^e eeuw waren de schoolleiders zeer gewilde en daardoor zeer mobiele lieden. Onder Novesius' bewind moet de Latijnse school op haar hoogtepunt zijn geweest. Het aantal leerlingen dat vervolgens ging studeren bereikte in de jaren 1550

een absolute top die het nadien nooit meer zou evenaren. Ook de profiterende boekhandel moet gouden tijden hebben beleefd. Amersfoort kende in die jaren twee beëdigde boekverkopers: Jacob Buys op de Plaats (nu Vismarkt) en Adriaan Jansz op de Hof. Samen hebben zij na Novesius overlijden te Amersfoort een biografie over hem uitgegeven.⁴³ Terecht waren zij hem dank verschuldigd.

In de 16^e eeuw gingen zes van de tien Amersfoortse studenten naar de universiteit van Leuven (grafiek 1).⁴⁴ De keuze voor de Brabantse alma mater ontstond zeer abrupt. In 1506, het jaar waarin Montanus rector van de Latijnse school kan zijn geweest, waren er plotsklaps acht studenten die naar Leuven afreisden. Een grote omslag, want vanaf de oprichting van die universiteit in 1425 waren er in de gehele 15^e eeuw slechts tien Amersfoorters geweest! Na 1506 hield de gang naar Leuven aan met gemiddeld twee studenten per jaar tot aan de Opstand. Pieken in deze stroom waren er begin jaren 1520 en in de jaren 1550. De stimulerende invloed van de Amersfoortse rectoren Listrius en Novesius, die beiden te Leuven hun opleiding hadden genoten, is hierin zeker terug te zien.⁴⁵ Maar de toestroom naar Leuven laat zich eveneens verklaren door de aantrekkingskracht van de stad zelf. De eerste helft van de 16^e eeuw was de bloeitijd van haar universiteit. Zij was een bakermat van het humanisme en had een internationale uitstraling. Grootheden als de Rotterdammer Erasmus en de Spanjaard Vives hebben verscheidene jaren in de stad gewerkt. Door de inspanning van Erasmus kon tussen 1517 en 1520 het Drietalencollege van de grond komen waar Latijn, Grieks en Hebreeuws werden onder-

40 SB inv. nr. 4, ff. 74, 146v.

41 Over Listrius: Rogge en Bot, 28, 34, 41, 106, 185.

42 Over Novesius: Brongers en Brongers en Van Veen-Noordegraaf.

43 Brongers en Van Veen-Noordegraaf, 12-3. De boekverkopers worden vermeld in de resolutieboeken van het stadsbestuur in verband met een onderzoek naar ketterse lectuur, SB inv. nr. 12, p. 562.

44 Zie bijlage 1.

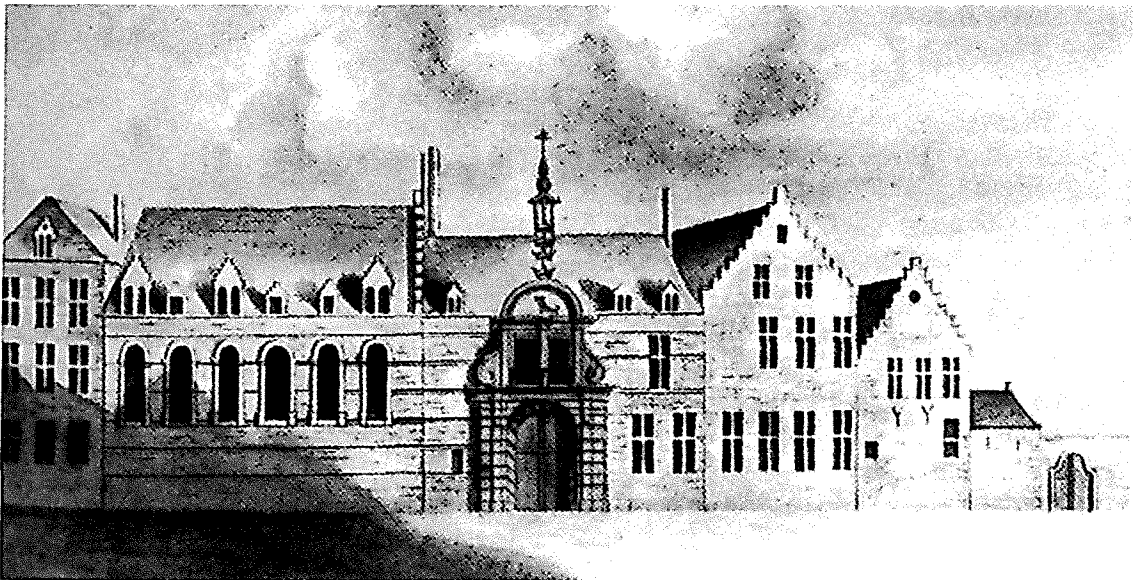
45 De pieken bij de Amersfoorters vielen (net) na de pieken in het totaal van studentaantmeldingen te Leuven, aldaar namelijk rond 1520 en tussen 1545 en 1550, Lamberts en Roegiers, 49.

wezen. Dit was een unicum in Europa. Pas later volgden andere universiteiten het Brabantse voorbeeld. De Leuvense universiteit groeide naar een studentenpopulatie van boven de tweeduizend.⁴⁶ Ze had een veel grotere aanwas dan de andere universiteiten van het Duitse rijk. Tussen 1525 en 1558 schreven zich jaarlijks gemiddeld 115 leerlingen in te Keulen terwijl dit in dezelfde periode te Leuven boven de zeshonderd uitkwam. Van de Leuvense studenten kwam ongeveer een kwart uit Nederland, waarvan 1% uit het Utrechtse. De Nederlandse artesstudenten waren met de Engelsen en Scandinaviërs verzameld in de 'Hollandse natie'.

De keuze van veel Amersfoorters voor een studie te Leuven betekende aanvankelijk niet dat de gang naar Keulen afnam. De eerste twee decennia gingen er nog een kleine

dertig studenten naar het aartsbisdom. Pas in de jaren 1520 trad er een sterke daling in. Mogelijk is dit toe te schrijven aan de overdracht van de heerlijkheid over het Sticht in 1528 aan keizer Karel v. Amersfoort raakte hierdoor politiek meer georiënteerd op de Habsburgse gebieden – waarin het Brabantse Leuven – dan op het oosten. Niet meer dan drie van de tien studenten vertrokken voor hun studie nog naar Duitsland tegen negen van de tien een eeuw daarvoor. Een enorme verschuiving. Daarentegen is er na 1540 nog wel een groep van zeventien Amersfoortse studenten een opleiding gaan volgen aan de universiteit van Rostock.⁴⁷ Al in de 15^e eeuw was deze hanzestad voor veel studenten uit de Nederlanden het reisdoel. Zij was niet alleen toegankelijk vanwege de handelscontacten en de Nederduitse taal, maar was ook bekend vanwege de vestiging van een

⁴⁶ Voor deze en volgende cijfers Lamberts en Roegiers, 49-52.
⁴⁷ Over Nederlandse studenten te Rostock: Hulshof.

4 Pedagogie Het Varken te Leuven, genoemd naar een herberg gelegen aan de overkant. Dit college stond onder leiding van

een lid van de 'Hollandse natie'. Tekening ca. 1800. (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

fraterhuis van de Moderne Devotie en een convent van hervormingsgezinde dominicanen, de zogenaamde Congregatio Hollandica. Tussen 1500 en 1530 vormden de Nederlanders zelfs tussen 15 en 20% van de gehele studentenpopulatie. In 1531 koos Rostock de zijde van de reformatie en kreeg de universiteit een protestantse signatuur. Nederlandse docenten, waaronder uit Utrecht, Deventer en Zwolle, hadden een belangrijk aandeel in haar nieuwe opzet. Opvallend is dat pas in de protestantse periode de Amersfoorters naar Rostock kwamen terwijl de toeloop uit Nederland toen juist afnam. Rostock is de enige protestantse universiteit die in de jaren voor de Opstand een groep Amersfoorters van enige betekenis mocht ontvangen. Aan de eveneens Lutherse universiteit van Wittenberg of aan de calvinistische universiteiten van Genève en Heidelberg (waar toch veel Nederlanders hebben gestudeerd) werden zo goed als geen Amersfoorters aangetroffen. In de Eemstad vond de reformatie weinig weerklank.

De faculteitskeuze lijkt in de 16e eeuw in grove trekken gelijk aan de eeuw daarvoor. Immers, van Leuven is bekend dat in het algemeen driekwart van de studenten de artesopleiding volgde en ook te Keulen had nog steeds het leeuwendeel (86%) van de Amersfoortse studenten zich voor de artes ingeschreven. Net als daarvoor volgde 13% daar een hogere opleiding (rechten en theologie). De Amersfoorters pasten met deze verhouding helemaal in het plaatje van de Keulse studenten.⁴⁸ Wel studeerde men nu langer door in de artes. Eén op de drie behaalde de graad van *licentiatus* terwijl dat eerder slechts door 15% werd bereikt, een ruime verdubbeling. Ook in deze periode

zwaaide hier minstens de helft van de studenten af met een lagere of hogere graad. Voor het eerst verschijnen er namen van Amersfoortse jongemannen die voor een studie in de rechten of medicijnen naar Frankrijk of Italië reisden. Er werden veertien inschrijvingen gedaan voor rechten bij de academies van Orléans, Dôle, Angers, Bourges en Orange in Frankrijk en nog één in het Italiaanse Padua. Daar schreven zich ook twee personen in voor medicijnen. Voor dezelfde studie telden Bologna, Ferrara en Pisa vijf aanmeldingen. Ook in Ingolstadt en Bazel schreef een drietal zich in voor medicijnen. Het gaat bij een deel van de inschrijvingen om dezelfde personen die een rondreis of *peregrinatio academica* maakten, waarover hieronder meer. Door de onvolledigheid van de registers van Leuven, Rostock en andere is slechts van ruim eenderde van de inschrijvingen de faculteitskeuze bekend. Vergelijking met andere steden of streken is daarom weinig zinvol.

Tussen 1500 en 1580 was het onder de Amersfoorters normaal om aan één universiteit te studeren. Van een minderheid van minstens veertien personen (6%) is bekend dat zij zich aan twee of meer universiteiten hadden ingeschreven.⁴⁹ Studenten uit andere delen van het land lijken hierin actiever te zijn geweest. Het deel dat meer dan één universiteit bezocht lag tussen 11% en 14% in Zutphen, Brabant en Friesland en in Groningen mogelijk nog hoger.⁵⁰ Ook in de 15e eeuw waren er al Amersfoortse studenten geweest die verscheidene plaatsen bezochten, maar een duidelijk verschil met de Middeleeuwen was dat men zich met een ander doel naar een verdere universiteit begaf. Het werd nu namelijk als status-

48 Tussen 1500 en 1580 waren er 51 Amersfoorters te Keulen ingeschreven, waaronder 4 geestelijken. Van 2 personen is de faculteitskeuze onbekend. Verder: artes 86,3%, rechten 9,8%, theologie 3,9% en medicijnen 0%. Voor de cijfers van alle Keulse studenten: Keussen I, 195. Van de personen die na 1559 werden geregistreerd (12 personen) geeft de broneditie geen extra gegevens zoals behaalde graden. Bij de berekening van de percentages bij de graden is daarom een aantal van 39 studenten gehanteerd. Van deze 39 behaalden 19 studenten geen graad of er zijn geen gegevens van bekend (49%).

49 Zie bijlage 2. Er zijn in deze tabel nog acht inschrijvingen die van vier studen-

5 Vermoedelijk zelfportret uit het *album amicorum* van Johan van Eck, 1565. (Nationaal Archief, archief Van Panthaleon van Eck 377, p. 51)

verhogend beschouwd om aan een vermaarde universiteit te zijn afgestudeerd. De opleiding werd dan aan een dichtbijzijnd college – meestal te Leuven – aangevangen en vervolgens ging men voor het afstuderen naar een Franse of Italiaanse academie. En route schreef men zich ook nog in aan tussenliggende universiteiten. Vaak zonder er te studeren, maar als bewijs dat men ook daar cultuur had opgesnoven. Want het ging in deze periode van humanistische idealen niet meer alleen om het studeren, maar ook om de algemene ont-

wikkeling. Voor zaken als architectuur, volksgebruiken, moderne talen en politiek werd ruim de tijd genomen. Er waren tal van reisboeken in omloop die de student langs de mooiste en meest interessante plaatsen leidden en die boordevol informatie stonden over stad en streek. De reis diende tevens om zich te bekwamen in de gebruiken van de elite. Men leerde Frans spreken, paardrijden, schermen en dansen en knoopte contacten aan met belangrijke personen in wetenschap of politiek. Er werden reisverslagen gemaakt, geïllustreerd

ten zouden kunnen zijn. Hiervan is niet zeker of het om dezelfde personen gaat. Deze personen meegeerekend gaat het om zeventien studenten (8%) die meer dan één universiteit bezochten.

50 Voor Zutphen kan voor de periode 1500-74 een gemiddeld cijfer worden berekend van 11%, Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 272. Friesland komt over de jaren 1500-75 op 14% en Groningen over de jaren 1526-1575 op 21%, Zijlstra, 27. Bij Brabantse pastoors (1400-1570) studeerde 20% aan meer dan één universiteit, maar dit deel der studenten bestond voor tweederde uit zeer reislustige kanunniken, Bijsterveld, 177. Na 1550 was in Brabant een cijfer van 13% normaal, Zijlstra, 27 noot 38.

met tekeningen en poëzie, en mede-studenten en prominenten liet men signeren in een speciaal *album amicorum*, een vriendenboek. Van de Amersfoorter Johan van Eck is een *album* overgeleverd. Hij had het boek al aan het begin van zijn studie te Leuven in 1565 aangelegd.⁵¹

Een handvol Amersfoorters heeft een dergelijke *peregrinatio academica*, in bredere zin *Grand Tour* genoemd, gemaakt. Richardus van Bilaer reisde al in de jaren 1532 en '33 naar Orange en Orléans om rechten te studeren nadat hij in Leuven artes had gedaan. Tussentijds had hij in het stadsbestuur van Amersfoort gezeten en na zijn rechtenstudie werd hij advocaat voor het hof van Utrecht. Ook de molenaarszoon Paulus Buys had eerst in Leuven gestudeerd voordat hij jaren later een reis maakte naar Orléans, Angers en Dôle waar hij in beide rechten afstudeerde. Hij werd advocaat voor het hof van Holland, klom op tot landsadvocaat en werd lid van de Raad van de prins van Oranje. Anderen kozen voor Italië als reisbestemming. Walter Veenman promoveerde te Ferrara in de medicijnen nadat hij zich eerder had ingeschreven te Padua, Bologna en Napels. Henrick Botter studeerde eveneens af in de medicijnen, maar dan te Padua waarvoor hij zich eerder in Bazel had aangemeld. Johannes Vonck en Johan van Oldenbarnevelt promoveerden in de rechten;⁵² de eerste te Bologna, de ander te Padua. Als fel katholiek en tegenstander van Willem van Oranje werkte Vonck zich omhoog in dienst van Filips II. Hij bracht het tot hoogste adviseur voor Nederlandse zaken in Spanje. Hij overleed in Aragon. Van Oldenbarnevelt zou internationaal bekend worden door zijn leidinggevende rol in de

jonge Nederlandse republiek. Hier vond hij ook zijn noodlottige einde. Beide stadsgenoten waren te Leuven hun carrière begonnen en hadden rechten gedaan. Hoe hemelsbreed verschillend was hun verdere levensloop.

Hoe de rest van de groep van meer dan tweehonderd studenten in het tijdvak 1500–1580 in de samenleving een broodwinning vond, is goeddeels onbekend. Informatie hierover ontbreekt in de inschrijvingsregisters van de studiecentra. Van een klein deel echter zijn gegevens via andere bronnen aan ons overgeleverd. Hieruit blijkt dat sommige gegradueerden een wetenschappelijke loopbaan hebben gevolgd. Arnoldus Jacobi van Schayck was van 1503 tot 1505 professor medicijnen te Keulen, waar Jacobus Horst eind jaren 1550 professor theologie werd. Hun aanwezigheid zal voor verscheidene Amersfoortse scholieren een beweegreden zijn geweest om zich bij deze vertrouwde universiteit aan te melden. Zowel in de eerste twee decennia als in de jaren 1550 en 1560 vonden daar de meeste inschrijvingen van Amersfoorters plaats. Everardus Merevelt, die zijn opleiding in Rostock had genoten, werd professor physica aan de hogeschool van Bremen. Cornelis Vos werd hoogleraar poëtica aan de universiteit van Wenen, waaraan hij zelf als student verbonden was geweest. Henrick Botter doceerde medicijnen te Marburg, maar was daarvoor lijfarts van de landgraaf van Hessen geweest, een functie die eerder de voornoemde Wouter Veenman had bekleed. Een betrekking als medicus aan een hof hadden er meer. Cornelius van Amersfoort was lijfarts van koning Christiaan III van Denemarken en Steven Laurenberg van keizer Ferdinand I. Aan de vorstelijke hoven werd de professie

⁵¹ Over dit *album amicorum*: Smit.

⁵² De *peregrinatio academica* van Johan van Oldenbarnevelt is beschreven door Den Tex. Vanwege aanvullende onderzoekresultaten zal Ad Tervoort hierover een nieuwe bijdrage publiceren.

van medicus eerder gehonoreerd dan in de steden. Aan deze hoven waren nog andere banen die plaats boden voor academici. Gerardus Velt was hofkapelaan van de aartsbisschop van Keulen en hofpredikant te Kleef. Albertus de Wijs was raadsheer aan het keizerlijk hof van Ferdinand I en Maximiliaan II. Als ambassadeur werd hij naar het Turkse hof in Constantinopel gezonden, waar hij in 1568 overleed.

De gewestelijke gerechtshoven waren voor studenten in de rechten goede werkgevers. Jacob Freys van Dolre, de eerder genoemde Richardus van Bilaer en Thomas Zoes hadden alle drie een aanstelling gekregen voor het hof van Utrecht als advocaat, raad of procureur. Andere gestudeerden vinden we terug als bestuurders of ambtenaren van de stad Amersfoort. Zo was Livinius Botter, gewezen rechtenstudent te Leuven, meer dan dertig jaar de secretaris van de stad, in welk ambt hij zijn broers Jan en Jacob en zijn vader Lodewijk had opgevolgd. Ook zijn voorganger Jan Pot had te Leuven gestudeerd. Cornelis van Dueverden is achtereenvolgens schepen en schout van Amersfoort geweest. Een man die wel een heel kleurrijke carrière heeft gehad was Godefridus Steeghius (Versteeg). Hij had gestudeerd te Leuven, Montpellier en Pisa en begon zijn loopbaan als stadsmedicus van Nijmegen. In de jaren 1570 was hij enkele keren raad of schepen in de Amersfoortse magistratuur. Hij heeft bovendien gefungeerd als gedeputeerde voor Willem van Oranje en was in de jaren 1590 als lijfarts verbonden aan de hoven van de bisschop van Würzburg en van keizer Ferdinand I. Diens opvolgers Maximiliaan II en Rudolf II benoemden hem zelfs tot kamerheer en *comes palatinus* (hofpaltsgraaf), een functie met onder andere de

bevoegdheid tot het aanstellen van notarissen en het toekennen van titels.⁵³

Deze galerij van kopstukken vormt de kroon op de groei die het wetenschappelijk onderwijs in Amersfoort in de 16^e eeuw had doorgemaakt. De Latijnse school was enorm tot bloei gekomen, het aantal studenten aan universiteiten was meer dan verdubbeld en de afgestudeerden vonden banen tot op het hoogste niveau. De Opstand tegen de Spaanse overheersing zou aan de intellectuele kracht van de Eemstad danig afbreuk doen.

*Mens depicta libris ualbus respicendit in ore.
Quod mortale fuit mens uicist alba mori.*

S. Coe. M^o fufcipit Aeg. Sadeler ad vnam delincauit, et D.D. Pragae, 1606 vi.

- 6 Godefridus Steeghius (ca. 1546-1606?). Kopergravure door Aeg. Sadeler, 1606. (Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag)

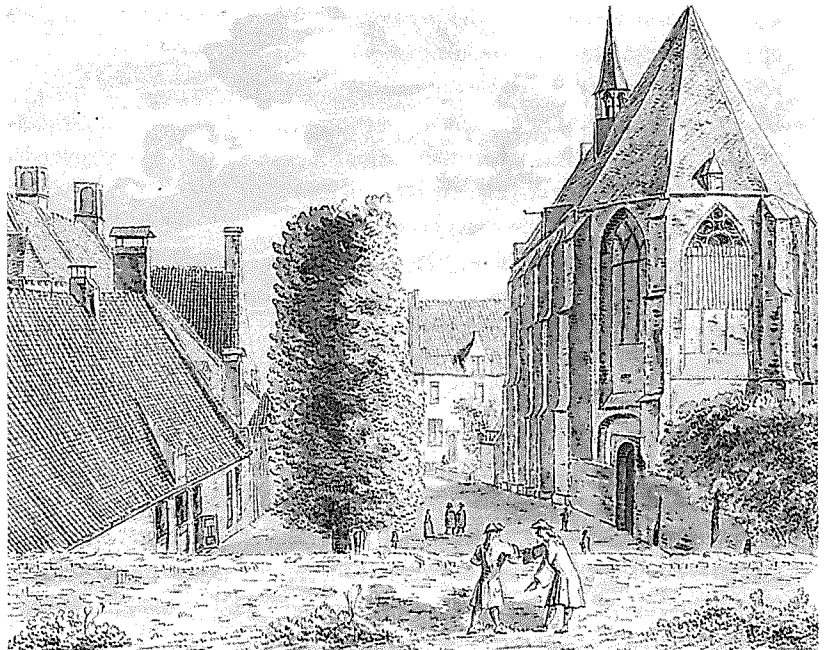
⁵³ Over de functie van hofpaltsgraaf www.adelsrecht.de/Lexikon/H/Hofpalzgraf met literatuurverwijzing.

2.3 Verdeeldheid en ontluistering (1580–1650)

In de Nederlandse Opstand heeft Amersfoort zich pas laat aan de zijde van prins Willem van Oranje geschaard. Eerst nadat de stad Utrecht en de meerderheid van de Utrechtse staten in 1578 waren omgegaan, volgde er een bestuurlijke omwenteling. Er was zelfs de dreiging van een leger onder aanvoering van Jan van Nassau voor nodig om in de stad vooral protestanten op het bestuurderskussen te krijgen. Maar eenmaal aan de macht lieten de nieuwkomers zich duidelijk gelden. De Joriskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekapel werden omgedoopt tot gereformeerde godshuizen en vanaf 1580 was de openbare uitoefening van de katholieke eredienst verboden. De gereformeerden vormden voor-

taan de meerderheid in de magistraat, maar toch kwamen hierin tot in het tweede decennium van de 17^e eeuw ook nog katholieken en protestanten van andere gezindten voor. Dit gold nog sterker voor de stedelijke instellingen van liefdadigheid, zoals de Armen de Poth en het gasthuis van Sint Pieter waar zich nog tientallen jaren later katholieken onder de regenten bevonden. De stad heeft in de 17^e eeuw en later een duidelijk katholiek stempel behouden. Dat is niet verwonderlijk als we ons realiseren dat minstens 40% van de burgers belijdend katholiek bleef tegen een kwart of eenderde deel gereformeerden. Met daartussen een grote middengroep die zich tot geen van beide denominaties rekende mag het duidelijk zijn dat de reformatie te Amersfoort slechts beperkt is doorgevoerd.

De moeite die de gereformeerden had-

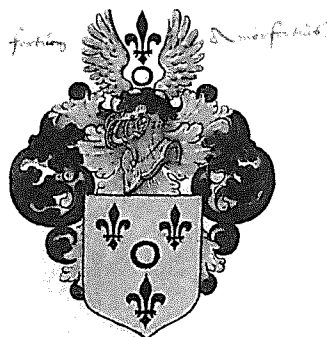
7 De Latijnse school was vanaf 1622 gevestigd in de Agnietenkapel in de Herenstraat. Tekening door A. de Haen ca. 1730. (Museum Flehite)

den om gelijkgezinden op de voornaamste posten te benoemen bleek duidelijk waar het ging om het onderwijzend personeel van de Latijnse school. In 1574 was de in Leuven opgeleide burgerzoon Johannes Cornelius Gesselius (van Gessel) rector geworden en samen met zijn team van vier docenten doorstond hij de eerste jaren na de omwenteling. Hieraan kwam een eind toen het stadsbestuur in 1587 wenste dat de schoolkinderen voortaan door leraren van de gereformeerde religie werden onderwezen en het katholieke team werd ontslagen. De nieuw benoemde rector was echter binnen korte tijd weer vertrokken en men had grote problemen een geschikte opvolger te vinden. Op advies van Johan van Oldenbarnevelt wendde men zich wederom tot Gesselius die inmiddels aan de Leidse universiteit was verbonden. Tot grote vreugde trad hij aan voor een tweede termijn, waarbij zijn zoon Timannus Gesselius vanaf 1616 conrector werd. Er ontstonden opnieuw problemen toen het docententeam in 1619 werd verplicht een formulier van de gereformeerde synode te onderschrijven. De katholieke Gesselius, zijn zoon en de twee andere docenten weigerden te tekenen en namen ontslag. Maar ook nu moest het stadsbestuur bakzeil halen, want voor de zesde en zevende klassen kon geen vervanging worden gevonden. De juist ontslagen Joannes Joannis (Jan Jansz) werd daarom toch weer aangesteld, evenwel nadat hij tot ondertekening van het formulier was overgegaan. Na zijn ontslag heeft Gesselius buiten de school om privé-onderwijs gegeven. Van stadswege werd een dergelijke 'bij-school' officieel verboden, maar vermoedelijk hebben vooral katholieke jongeren hier blijvend gebruik van gemaakt. Nog in 1655 achtte de magistraat het nodig een verbod

tegen – onder andere Latijnse – bijscholen af te kondigen. Van 1623 tot 1668 stond de Latijnse school onder leiding van de medicus Theodorus Schut. Net als zijn voorganger Gesselius heeft deze Schut voor een zeer lange periode het bewind gevoerd. Het beroep van schoolhoofd had in de 17^e eeuw een andere status gekregen dan de eeuw daarvoor. Rectoren waren niet meer de vernieuwende voortrekkers die om de paar jaar naar een volgende school overstapten, maar eerder honkvaste dragers van een gevestigde orde.

De politieke onrust en de perioden van oorlogvoering tijdens de Opstand hebben een zware wissel getrokken op het academisch leven. Al in 1568 daalde het aantal inschrijvingen te Leuven met minstens eenderde. Een periode van neergang was ingezet. De stad maakte belegering, plundering, overstroming, inflatie en een militaire bezetting mee. Tegen 1585 was de universiteit praktisch lamgelegd. Pas in de loop van de navolgende jaren konden in de geruïneerde colleges de lessen weer een aanvang nemen. Maar nooit meer zou de hoge studentenpopulatie van eerder in de 16^e eeuw worden bereikt. Er was inmiddels stevige concurrentie ontstaan doordat in 1562 in het toen nog Vlaamse Douai een zusteruniversiteit was opgericht. Veel Nederlandse katholieken kozen voortaan voor deze stad omdat zij via zee gemakkelijk bereikbaar was en zij in Franstalig gebied lag waardoor men zich in deze moderne taal kon bekwaamen. In 1575 was er ook in Leiden een universiteit gekomen hetgeen eveneens een steeds grotere groep – vooral protestantse – Nederlanders van Leuven weghield.

Hoe groot de studentenaantallen gedurende de eerste decennia van de Opstand

8 en 9 De wapens met spreuken van Clemens van Spuelde en Petrus van Westrenen uit het *album amicorum* van Aernout van Buchell, 1585, ff. 16 en 17. (Lipperheidesche Kostümbibliothek/Kunstabibliothek/Staatliche Museen, Berlijn)

in Leuven en Douai zijn geweest, weten we niet. Tot groot verdriet zijn van Douai geen inschrijvingsregisters bewaard gebleven en zijn die van Leuven over de cruciale periode 1569–1615 verloren gegaan. We hebben hierdoor te maken met een manco in het overzicht van de Amersfoortse studenten. De weinige namen die inmiddels bekend zijn, zijn uit andere bronnen afkomstig. Zo heeft het dagboek van de Utrechter Van Buchell ons de identiteit onthuld van zeven personen die in 1584 te Douai lid werden van een Stichtse vereniging voor studenten en docenten, die op initiatief van de Amersfoortse professor Jacobus Benningius nieuw leven werd ingeblazen. De functies van voorzitter en penningmeester werden door de Amersfoorters Clemens van Spuelde en Petrus van Westrenen bekleed. De Eemstad had zelfs een aparte bode genaamd Willem Willemsz Bloem om de studenten te Douai te 'dyenen ende te geryeven'.⁵⁴ De groep stadsgenoten die daar in die jaren studeerden moet dus van belang zijn geweest. Er zullen in het tijdvak 1570–1620 enkele tientallen hun studie hebben gevolgd in een van beide steden, waarvan we van slechts van ongeveer een twintig de namen kennen.

Gerekend over een groep van 167 personen van wie de namen bekend zijn, gingen er in het tijdvak van de Opstand gemiddeld 2,4 studenten per jaar op weg naar een universiteitsstad.⁵⁵ Na Keulen in de Middeleeuwen en Leuven in de 16^e eeuw werd nu Leiden veruit de meest bezochte universiteit van de Amersfoortse studenten (grafiek 1). Bijna de helft volgde zijn opleiding aan deze Hollandse alma mater, die de voornaamste protestantse universiteit in Europa was. Ook al vingen de colleges hier al aan in 1575, toch schoof de eerste Amersfoortse pas in de banken in 1581, twee jaar na de Unie van Utrecht. De stroom naar de Sleutelstad kwam langzaam op gang. Pas na 1600 werd een gemiddelde van één per jaar gehaald. In de jaren 1620, na het aflopen van het twaalfjarig bestand, was de toeloop het grootst met een aantal van 23 studenten. Maar in de jaren '40 daalde dit aantal weer tot vijf, waarna het de verdere 17e eeuw nauwelijks meer boven de tien uitkwam. Een belangrijke oorzaak ligt in de oprichting van een universiteit te Utrecht in 1636. Deze oprichting had heel wat voeten in de aarde gehad.⁵⁶ De staten van Utrecht hadden aanvankelijk voorkeur voor Amersfoort als plaats van vestiging, omdat daar al goede

54 Brom en Langeraad, 109-14.
In het dagboek wordt tevens het baccalaureaats-examen in de rechten van de Amersfoorter Nicolaas Zoes vermeld, aldaar 107. Zie ook De Wareghien 440, 442-50. Over de bode: Smit, 'Reformatie', noot 56.
55 Zie bijlage 1.
56 Hierover Jamin, 19-28 en Rammelman Elsevier.
57 De veronderstelling dat aan de universiteit van Utrecht de studenten uit de eigen provincie nagenoeg alleen uit de stad Utrecht zelf kwamen kan dus niet opgaan voor de jaren 1640-1660, Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 107-110; Jamin, 52.

voorbereidingen waren getroffen en de Eemstad minder afleiding zou bieden aan de studenten dan het grotere Utrecht. Doordat de staten vanwege politieke verwickelingen en geldgebrek geen beslissing namen, nam uiteindelijk de vroedschap van de stad Utrecht het initiatief en drukte de oprichting van een illustere school door die na twee jaar, met goedkeuring van de staten, in een universiteit werd omgezet. In de jaren '40 schreef een tiental Amersfoorters zich in aan deze Stichtse academie en het decennium daarna wist zij zelfs een twintigtal aan te trekken.⁵⁷ Naast Leiden en Utrecht is ook de universiteit van Franeker (1585) nog vermeldenswaard daar tien personen daar rechten of medicijnen hebben gestudeerd. Niet meer dan drie man hebben zich ingeschreven te Groningen of Harderwijk. In totaal hebben zes van elke tien studenten gestudeerd aan een Nederlandse universiteit.⁵⁸

Niet minder dan vier van de tien studenten verbonden zich aan een katholieke universiteit in het buitenland.⁵⁹ Nagenoeg allen vingen na voorbereidend onderwijs aan de Latijnse school of een katholieke bij-school hun hogere opleiding direct in het buitenland aan. Zij schreven zich hoofdzakelijk in bij de colleges van Leuven, Douai en Keulen. Enkel reisden verder naar de steden Mainz en Würzburg. Het betreft dan ook voornamelijk zoons uit katholieke families, zoals Zoes, Van Gessel, Van Westrenen, Van Zevender, Benning, Van Hees, Van Vaneveld en Van Speulde.⁶⁰ Opvallend is dat er zich onder de 38 studenten te Leuven dertien *minorennnes* bevonden, jongens van nog geen 15 jaar. Zij volgden hun artistieke opleiding blijkbaar liever aan een katholiek college dan in de bovenbouw van de Latijnse school onder gereformeerde docenten.

⁵⁸ Op een aantal van 167 studenten (1580-1650) waren er 102 inschrijvingen aan Nederlandse universiteiten. Hieronder 4 dubbele, dus 98 personen (59%), zie bijlage 2.

⁵⁹ Er waren 68 inschrijvingen aan katholieke universiteiten. Hieronder 3 dubbele, dus 65 personen (39%). Van slechts 4 van hen betrof het een tweede inschrijving na eerdere studie aan een andere universiteit (Orléans en Leiden), zie bijlage 2.

⁶⁰ Sommige katholieken schre-

ven zich aan een protestantse Nederlandse universiteit in, bijvoorbeeld Timanus Gesselius, de zoon van de katholieke rector van de Latijnse school, die te Leiden studeerde. Een viertal studenten dat de studie te Leuven of Keulen had aangevangen, vervolgde de opleiding te Leiden of Franeker. Er wordt vanuit gegaan dat protestanten de katholieke universiteiten meden, maar dat katholieken minder strikt met deze tweedeling omgingen, Bots,

7, 30-1; Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 52. Nader onderzoek zou nodig zijn om dit patroon bij Amersfoortse studenten duidelijk te krijgen. ⁶¹ Zie bijlage 2. ⁶² Voor Friesland en Groningen kunnen over het tijdvak 1576-1650 de cijfers 25,9% resp. 26,5% worden berekend, Zijlstra, 27. In Zutphen daarentegen studeerde tussen 1575 en 1649 de helft (50,6%) van de studenten aan twee of meer universiteiten, Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 272.

Er waren in dit tijdvak 39 personen (23%) die zich aan meer dan één universiteit hebben ingeschreven.⁶¹ Dat is een enorme toename ten opzichte van de periode vóór de Opstand, toen dit slechts voor 6% van de studenten was weggelegd. De Amersfoortse studenten hadden zich hiermee opgetrokken tot een verhouding die elders in het land gangbaar was.⁶² Een kwart van hen maakte een overstap binnen de kring van academies in Nederland en net over de grens. Opmerkelijk is dat hieronder ook wisselingen voorkomen van een katholieke universiteit naar een protestantse en andersom. Het merendeel van de doorstuderende lieden reisde naar het buitenland

om daar te promoveren. Een diploma dat was behaald aan een gerenommeerde buitenlandse academie stond in hoog aanzien. De tweede helft van de 16^e en de eerste helft van de 17^e eeuw vormden de bloeitijd van de *Grand Tour*, de reis door Europa die naar humanistisch idee zo belangrijk was voor de opvoeding. Met andere culturen in aanraking komen, een moderne taal leren en thuis raken in elite kringen waren de neven-doelen van de reizende studenten. Meer dan voor de Opstand waren families in de financiële positie om hun zoons zo'n dure *tour* te laten maken. En meer dan voordien was dit een must om, eenmaal thuis, carrière te maken.

De reizen naar het buitenland waren hoofdzakelijk gericht op twee studiecentra. Voor juristen in spe was Orléans het Mekka, voor medici Padua. Aan beide universiteiten hebben zich zeventien Amersfoorters ingeschreven. Veel meer dan in voorgaande tijden. Een graad halen was het doel. Te Orléans was het niet eens meer nodig om aanvullende lessen te volgen. De beroemde rechtenfaculteit was er in deze periode om berucht dat promoveren een formaliteit was, een kwestie van leges betalen en examen doen.⁶³ Desalniettemin had een hier behaald diploma een zeer hoog prestige en daar ging het om. Het verblijf in de Franse stad duurde doorgaans niet langer dan enkele weken of maanden, waarbij men zich met andere dingen bezighield dan studeren. In Padua, waar daarentegen wel serieuze studie werd verwacht, verbleef het gros van de studenten langer dan een halfjaar. Dat de reisbestemming voor promovendi zo gelijkvormig was geworden had een politiek-religieuze achtergrond. De protestantse en katholieke overheden vaardigden regelmatig verordeningen uit die

het hun onderdanen verboden om aan bepaalde universiteiten te studeren om te voorkomen dat hun jongelingen werden 'besmet door ketterse of paapse ideeën'.⁶⁴ Ook werd het aan een aantal Italiaanse universiteiten verplicht een eed van trouw aan vorst en katholieke geloof af te leggen, waardoor zij niet meer toegankelijk waren voor studenten uit protestants Nederland. Zelfs de katholieke Nederlanders ondervonden hinder van deze maatregelen daar ze in het buitenland toch als besmette geesten werden gezien. Toch waren er in Europa universiteiten met een tolerant beleid in religieuze kwesties, waaronder Orléans en Padua. Beide waren katholiek, maar zij gaven eveneens toegang aan studenten uit protestantse gebieden. Ook de Nederlandse academies voerden een dergelijk gedoogbeleid waardoor zowel katholieken, luthers en als joden welkom waren. Het aantal buitenlanders aan de tolerante universiteiten was hierdoor veel hoger dan aan de andere.

Van het merendeel der Amersfoortse studenten uit deze periode (85%) weten we aan welke faculteit zij zich hebben verbonden. Meer bronnen zijn bewaard gebleven en geregistreerde gegevens zijn completer dan voor die tijd. Aan sommige academies had de artesopleiding zich gespecialiseerd in letteren of filosofie. Voegen we die bij de reguliere artesvermeldingen dan blijkt dat nog maar 4,4% van de studenten de artes bestudeerde. Een enorme daling vergeleken bij vroegere tijden. Een belangrijke reden is dat het aan Nederlandse universiteiten niet noodzakelijk was artes gedaan te hebben alvorens te worden toegelaten tot een 'hogere' faculteit. Daarbij komt dat veel Latijnse scholen, waaronder die van

63 Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 33-9, 83-4.

64 Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 51-5; De Ridder-Symoens, 'Mobility', 419-21; Frank-Van Wessert, 22-3.

65 Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 135, 139. Frappant is dat in Padua, waar zo veel Amersfoortse studenten zijn gepromoveerd in de medicijnen, de Friezen en Groningers zes tot zeven maal meer afstudeerden in rechten dan in medicijnen, Zijlstra, 41-2. Voor de faculteitskeuze van de noordelingen aan Nederlandse universiteiten, idem, 38-41. De Zutphenaren kozen tussen 1550 en 1650 voor rechten (4,4%), theologie (16%) en medicijnen (1%), Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 273.

Amersfoort, in deze tijd kopklassen hadden waar dezelfde stof werd gegeven als in de academische colleges. Zo werd het dus mogelijk vanaf de bovenbouw van een stadsschool rechtstreeks rechten te studeren. Het aandeel van de hogere faculteiten is daarentegen sterk gestegen. Meer dan de helft volgde een meer beroepsgerichte opleiding in de rechten (27%), medicijnen (21%) of theologie (8%).

Voor de sterke stijging van het aantal medicijnenstudenten is opvallend. In de 16^e eeuw was er onder invloed van het humanisme een grotere interesse ontstaan voor de natuurwetenschappen. Hiervan werden

vakken aan de artesfaculteit gedoceerd, zoals mathematica en astronomie, maar veel meer aandacht werd hieraan besteed aan de medische faculteit. In de loop van de 16^e eeuw, maar nog veel sterker in de 17^e eeuw raakte het 'in' om medicijnen te studeren. Toch was het nog steeds de rechtenstudie die veruit de meeste studenten telde. In dit tijdvak twee tot vier keer meer dan medicijnen.⁶⁵ Amersfoort had dan ook in vergelijking met andere steden opvallend weinig juristen en opvallend veel medici onder de studenten. De voorkeur voor de medicijnenstudie was dus een typisch Amersfoorts fenomeen waarmee het zich

10 Het anatomisch theater te Leiden.
Tekening van Willem Buytewech, ca. 1616.

(Museum Boymans-Van Beuningen,
Rotterdam)

onderscheidde van de meeste andere steden. Vermoedelijk hebben de rectoren van de Latijnse school hierop hun stempel gedrukt. Zoons van rector Gesselius, waaronder de latere conrector Timannus, hadden voor de medicijnen gekozen en ook het latere schoolhoofd Theodorus Schut en conrector Assuerus Schut waren medici.⁶⁶ Bovendien kan het succes van de voorgaande generaties medicijnstudenten, waarvan er enkelen lijfartsen van vorsten waren geworden, een flinke duit in het zakje hebben gedaan. De geringere interesse in rechten kan wellicht worden toegeschreven aan de relatief geringere kans van Amersfoorters op hogere bestuurlijke banen. Al van oudsher slaagde de stad Utrecht erin de inspraak van de Eemstad (en van andere steden van het Sticht zoals Wijk bij Duurstede en Rhenen) in de gewestelijke politiek te minimaliseren. Zelfs nog in de 17^e eeuw kwamen Amersfoorters nauwelijks in aanmerking voor belangrijke provinciale ambten of voor afvaardigingen naar landelijke bestuursorganen.⁶⁷

De faculteitskeuze van de Amersfoortse studenten was bij de Nederlandse universiteiten niet anders dan bij de buitenlandse. Dat wil zeggen dat men voor de artesopleiding (of letteren en filosofie) naar de academies van Leiden of Utrecht ging of dat men zich inschreef aan een katholiek college in de Zuidelijke Nederlanden of in het Duitse rijk. Voor een studie rechten wendde men zich tot Leiden, Franeker of Utrecht en in het buitenland vooral tot Orléans. Toch volgden sommigen deze studie ook wel op andere plaatsen, zoals Leuven, Douai, Bourges en Angers. Ook bij toekomstige medici waren Leiden en Franeker (en Utrecht?) de plaatsen die het meest werden

aangedaan. Promoveren in het buitenland deed men vrijwel uitsluitend in Padua. De theologen hadden het meest te maken met de gevolgen van de Opstand. De protestantse predikantenopleiding volgde men vooral in eigen land en wel in Leiden en Utrecht. Alleen Theodorus Holtmannus, die in Leiden was begonnen, zette zijn studie voort aan de calvinistische theologiefaculteiten van Heidelberg en Genève.⁶⁸ Later zou hij wederom in Leiden doorstuderen. De katholieken die priester of theoloog wilden worden, waren genoodzaakt naar

66 Voordat Theodorus Schut naar Amersfoort kwam was hij rector geweest te Gorkum. Dit was één van de twee steden uit een selectie van veertig waarvan de studenten verhoudingsgewijs nog meer voor medicijnen kozen dan de Amers-

CLARISSIMUS VIR HENRICUS ZOESIUS IN ACADEMIA
LOVANIENSI J. U. D. ET PROFESSOR ORDINARIUS
OBIT XVI FEBRUARII MDCXXVII ÆTATIS LVI.
Drumpeel, 1627

11 Henricus Zoësius (ca. 1575–1627).
(Prentencollectie Centrale Bibliotheek,
K.U. Leuven)

het buitenland uit te wijken. Zij werden opgeleid te Leuven, Douai en Keulen. Een achttal katholieken studeerde theologie tegen een zestal protestanten. Theologie mocht zich verheugen in een toegenomen belangstelling die alles te maken had met de sterk gegroeide behoefte aan godsdienstig onderricht in de samenleving en de profilering van de verschillende gezindten.

In dit tijdvak van 1580 tot 1650 vinden we wederom verschillende Amersfoorters als hoogleraren aan universiteiten. Een zeer

12 Nicolaas Zoesius (1564–1625).
(Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag)

vooraanstaand man was Johannes Benningius. Hij had gestudeerd te Keulen en Leuven en werd achtereenvolgens *magister artium* en *doctor* in beide rechten, waarmee hij professor in het katholieke Leuven werd. Hij klom op tot procureurgeneraal van de Hoge Raad te Mechelen en werd in 1611 president van de Raad van Luxemburg. Een collega te Leuven was Henricus Zoesius, eveneens *doctor* in beide rechten. In 1626 werd hij zelfs rector van de universiteit in welke hoedanigheid hij een jaar later overleed. Aan de theologische faculteit te Leuven doceerde Christianus van Beusecom, die tevens rector van het Koningscollege was. Rector van het Willibrorduscollege was de Amersfoortse theoloog Everardus Hesius, neef van de bekende priester en notaris Jacob van Hees. Aan de katholieke zusteracademie te Douai was Jacobus Benningius, broer van bovengenoemde Johannes, buitengewoon hoogleraar rechten. Hij was de initiator van de Stichtse vereniging voor studenten en docenten aldaar.⁶⁹ Gerardus Zoesius werd *magister artium* te Douai en trad vervolgens in de orde van de Jezuïeten waar hij vier jaar letteren doceerde. In 1608 werd hij tot priester gewijd en tot zijn overlijden zeventien jaar later oefende hij de geestelijke bediening uit te Mechelen. Ook aan protestantse zijde waren er hoogleraren onder de Amersfoortse studenten. Te noemen vallen Arnoldus van der Hel, *doctor* in de rechten en professor filosofie te Franeker, en Walter de Bruyn, opgeleid te Utrecht en vanaf eind 1652 professor theologie aldaar. Twee andere theologen, Theodorus Holtmannus en Bernardus Goeswini, werden predikant in een aantal Nederlandse gemeenten.

foortse, Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 139.
67 Smit, 'Regentenpatriciaat', 40.
68 Over Holtmannus en andere Amersfoortse predikanten: Smit, 'Reformatie', 245-6.
69 Jacobus Benningius is in 1609 als rector te Douai overleden. Het jaartal 1611 bij Van Bommel is onjuist, *De Warengien*, 431, 435; Van Bommel, 437.

Er zaten meer geleerde loten aan de stam van de familie Zoes. Nicolaas Zoesius had rechten gestudeerd te Douai en werd officiaal van de bisschop van Doornik. Hij richtte te Leuven het zojuist genoemde Willibrorduscollege op voor theologiestudenten en werd door de Spaanse koning Filips II benoemd tot raadsheer in de Grote Raad te Mechelen. In 1615 werd hij bevorderd en gewijd tot bisschop van 's Hertogenbosch, waar hij later ook is begraven. Elbertus Zoesius, zoon van de katholieke Thomas Zoesius die in de jaren 1570 procureur-generaal in het hof van Utrecht was geweest⁷⁰, had eerst als schepen twee jaar zitting in het stadsbestuur van de stad Utrecht en werd vervolgens raadsheer in het provinciale gerechtshof. Ook anderen vonden in dit hof een dienstbetrekking, zoals Johan de Wijs en de katholieken Otto Schrasser en Henrick van Zijl. Laatstgenoemde was hiervoor stadsadvocaat van Amersfoort geweest. We komen in de thuisstad namen van afgestudeerden tegen in allerlei functies: als stadssecretaris, procureur of notaris, kerkmeester of priester, docent aan de Latijnse school, lid van het

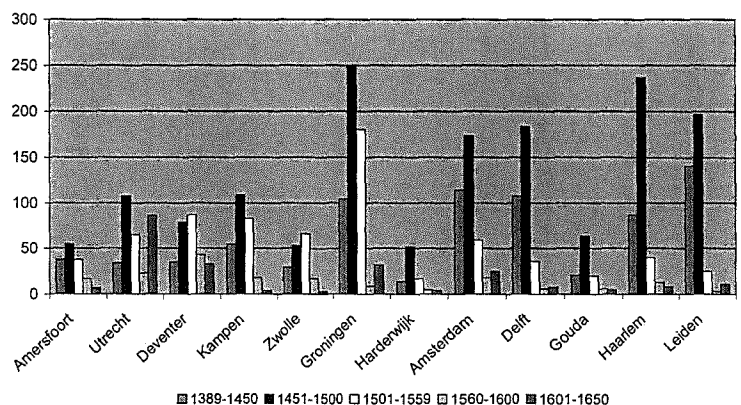
stadsbestuur of als regent van een zorginstelling.⁷¹

In de 17^e eeuw drong de functie van geleerd stadsmedicus door op stedelijk niveau waar deze zich de eeuw daarvoor voornamelijk aan de vorstelijke hoven had gemanifesteerd. Veel Amersfoortse medici hebben daardoor in de steden emplooi gevonden: Johannes Schay in Kleef, Johannes Wijck in het Vlaamse Kassel, Gerardus Ryclovius in Amsterdam en Petrus van Dam in Utrecht. De remonstrantse Timannus Gesselius, conrector van de Amersfoortse Latijnse school, werd na zijn ontslag in 1619 stadsmedicus te Nijmegen en later te Utrecht.

Niet als van voorgaande perioden weten we slechts van een klein deel van de studenten iets over hun latere loopbaan. Het betreft vooral diegenen die hoge ogen hebben gegooid. Maar wat hieruit al wel duidelijk naar voren komt, is dat het vooral de zoons van katholieke families waren die in de hoogste functies terechtkwamen. En dan met name in het buitenland. Door de overgang naar een protestantse regering

⁷⁰ Door bemiddeling van de Amersfoortse curator Paulus Buys werd Thomas Zoesius in 1583 aangesteld als hoogleraar in de rechten te Leiden, hoewel dit vanwege zijn katholieke geloofsovertuiging problemen gaf met het Leidse stadsbestuur. In 1591 werd hij bovendien rector van de universiteit. Na twee jaar werd hij beroepen voor een professoraat te Würzburg, waar hij ook is overleden.

⁷¹ Een twintigtal namen van afgestudeerden in relatie tot hun functie en confessioneel stempel wordt genoemd in Smit, 'Reformatie'.

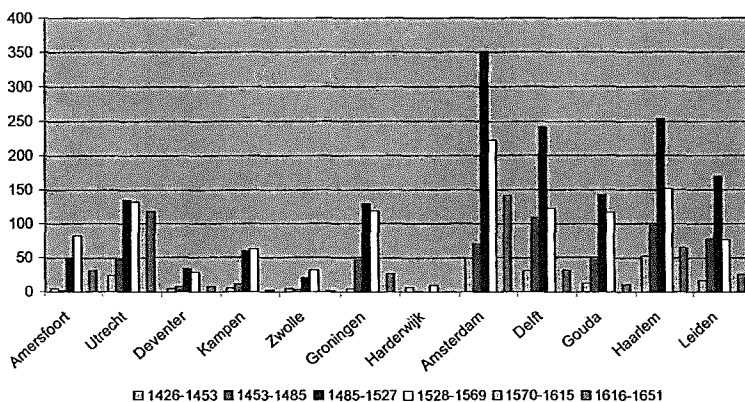
Grafiek 2 Studenten te Keulen naar stad van herkomst

raakte voor de families die traditioneel de betere banen in handen hadden de weg naar de top grotendeels geblokkeerd. Een belangrijk deel van de katholieke afgestudeerden maakte daardoor carrière in de Zuidelijke Nederlanden, zowel in dienst van de kerk als van de vorst. Voor Amersfoort betekende dit een enorme intellectuele aderlating. De historicus Smit heeft hier al eerder de aandacht op gevestigd.⁷² Terecht stelt hij dat er in de Nederlandse geschiedschrijving weliswaar veel onderzoek is gedaan naar de belangrijke rol die de gevluchte zuiderburen in de economie van de jonge Republiek hebben gespeeld, maar dat onderzoek naar de bijdrage aan de Zuidnederlandse samenleving van de Noordnederlandse katholieke intelligentia zeker de moeite waard zou zijn. Het is de protestantse elite in Amersfoort niet gelukt zoveel intellectuele prominenten voort te brengen als hun katholieke voorgangers. Er waren in de verdere 17^e eeuw geen geleerde mannen van naam in politiek, justitie, kerk of wetenschap die uit Amersfoort afkomstig waren.

3 Amersfoort in perspectief

Het onderzoek over de periode 1370–1650 heeft een totaal van ongeveer vijfhonderd Amersfoortse studenten opgeleverd. In werkelijkheid moeten het er meer zijn geweest. Uit studies is gebleken dat een deel van de studenten om allerlei redenen nooit is ingeschreven aan de universiteit terwijl bekend is dat ze er wel hebben gestudeerd. Daarbij zijn van veel, vooral oudere universiteiten de inschrijvingsregisters (deels) verloren gegaan. Bijsterveld kwam bij zijn onderzoek naar Brabantse pastoors (1400–1570) op een ontbrekende groep van 22%. Voegen we een gelijk deel toe aan het Amersfoortse aantal tot 1570 van 338 personen dan komen we op een getal van 412 studenten voor de periode tot 1570. Tussen 1570 en 1650 bevindt zich nog een groep van 170 studenten. Vanwege het ontbreken van de registers van de veel bezochte universiteiten van Leuven (1569–1616) en Douai wordt hier een geschat aantal van 50 personen bijgeteld. Samengevoegd geeft dit een benaderd totaal van 632 studenten over de gehele periode. We kun-

72 'Regenten-patriciaat', 39.

Grafiek 3 Studenten te Leuven naar stad van herkomst

nen al met al stellen dat in het tijdvak 1370 tot 1650 de stad Amersfoort waarschijnlijk tussen zeshonderd en zevenhonderd studenten zal hebben voortgebracht. Gemiddeld betekent dit tussen 2,1 en 2,5 studenten per jaar. Op een stedelijke bevolking die zich in deze periode ontwikkelde van grofweg drieduizend personen in de 14e eeuw tot zes- à zevenduizend in de eerste helft van de 17e eeuw, lijkt dit getal zeer gering. Toch was dit voor de tijdgenoten heel normaal, want studeren was een bijzonderheid. Volgens De Ridder-Symoens had in de late Middeleeuwen nog geen 2% van de 18 tot 25-jarigen gestudeerd.⁷³ In de 16e en 17e eeuw had in de metropool Antwerpen niet meer dan 2,3% van de manlijke bevolking een academische studie genoten. In Duitsland schreven rond 1500 gemiddeld 1,7 studenten op tienduizend inwoners zich jaarlijks in aan een universiteit. In Friesland en Groningen bewoog dit aantal zich in de eerste helft van de 16e eeuw tussen één en drie en midden 17e eeuw tussen drie en vijf inschrijvingen per tienduizend inwoners.

Een vergelijking met de laatste cijfers zou Amersfoort moeiteloos doorstaan, maar het betreft hier cijfers van grotere gebieden. Een eerlijker beeld ontstaat wanneer we Amersfoort naast andere steden plaatsen. De studies over Brabant en de noordelijke provincies leveren niet voldoende bruikbare getallen. Daarom is voor dit doel een steekproef gedaan met een twaalfstal steden bij de universiteiten van Keulen en Leuven, die bij Nederlandse studenten het meest in trek waren in de 15^e en 16^e eeuw (grafieken 2 en 3).⁷⁴ Opvallend is de overheersende positie van de Hollandse steden in beide plaatsen. Te Keulen stak alleen Groningen hier nog bovenuit. De Overijsselse steden en Harderwijk waren meer

georiënteerd op Keulen, de Hollandse vanaf het laatste kwart van de 15^e eeuw meer op Leuven. Ook Utrecht en Amersfoort en later Groningen raakten in de 16^e eeuw meer gericht op de Brabantse universiteitsstad. Er gingen meer Amersfoorters naar Leuven dan studenten uit Harderwijk of uit de Overijsselse steden. Maar de laatste overtroffen de Eemstad weer in Keulen. Utrecht had in beide plaatsen minstens twee keer zoveel burgerzonen studeren als Amersfoort. Met het oog op het totale aantal van beide studiecentra bevond Amersfoort zich boven Harderwijk en Zwolle en onder Deventer en Kampen. Ook Gouda kan nog tot deze categorie gerekend worden van ongeveer vierhonderd vijftig studenten of minder. De andere steden hebben ongeveer zevenhonderd vijftig studenten of meer in beide centra. Amsterdam leverde zelfs meer dan twaalfhonderd studenten aan de twee universiteiten. Voor de tijdgenoten moet dit opvallend zijn geweest, want pas in de 16^e eeuw groeide de stad uit tot grootste stad van Nederland.

De vergelijking kan nog worden aangescherpt door rekening te houden met de bevolkingsomvang van de geselecteerde steden. Lourens en Lucassen hebben hiervan een overzicht gemaakt voor onder meer de jaren 1400 en 1560. Worden deze verhoudingen toegepast op de studenten-aantallen rond deze jaren te Keulen en Leuven dan blijkt de positie van Amersfoort aanmerkelijk te verschuiven (bijlage 4).⁷⁵ In de eerste helft van de 15^e eeuw behoorde de stad in Keulen tot de middengroep. Amersfoort genereerde in verhouding meer studenten dan Utrecht en de Overijsselse steden. Ook midden 16^e eeuw voerde Amersfoort een middenpositie hoewel de situatie

73 Voor de hier besproken cijfers: De Ridder-Symoens, 'Nut of onnut', 31; Bijsterveld, 139; Moraw, 270; Zijlstra 15.

74 Met bijbehorende tabellen in bijlage 3a en 3b. Haarlem, Gouda en Delft zijn in de selectie opgenomen, omdat in deze steden net als in Amersfoort de bierbrouwerij de belangrijkste bedrijfstak was in de onderzoeksperiode. Leiden kenmerkte zich meer als productiestad dan als handelsstad, hetgeen ook gold voor Amersfoort. Met Amsterdam onderhield de Eemstad intensieve economische betrekkingen. Harderwijk was de dichtstbijzijnde stad aan de Gelderse zijde. Met Utrecht, de IJsselsteden en Groningen deelde Amersfoort een politieke en economische band. Zij vormden samen de hoofdsteden van het Sticht Utrecht.

toen drastisch was gewijzigd. De Hollandse steden hadden zich in het laatste kwart van de 15^e eeuw massaal op Leuven gericht. Slechts een fractie van hun studenten reisde nog naar het Rijnland. Amersfoort liet deze steden hierdoor achter zich. Alleen Groningen en de Overijsselse steden leverden meer studenten aan de Keulse alma mater. Ook bij Utrecht en Amersfoort kwam het zwaartepunt in de 16e eeuw bij Leuven te liggen. Rond 1500 lag bij deze steden het omslagpunt. Het gebeurde hier niet alleen later dan bij de Hollandse steden, maar ook veel minder drastisch. Van elke vier studenten uit de twee Utrechtse steden ging nog steeds één naar Keulen tegen drie naar Leuven. Midden 16e eeuw kwamen er zo veel Amersfoortse studenten naar Brabant dat zij verhoudingsgewijs het meest vertegenwoordigd waren, meer dan drie keer zo veel als Deventer, Harderwijk, Utrecht en Zwolle. Zelfs het dubbele aandeel van Amsterdam dat in absolute aantallen veruit de lijsttrekker was. We kunnen concluderen dat het intellectuele peil van de Amersfoortse bevolking gemeten naar universiteitsbezoek in de eerste helft van de 15^e eeuw gemiddeld en midden 16^e eeuw zelfs bovengemiddeld was.

Voor de periode van de Nederlandse Opstand kunnen we gebruik maken van de diepgravende studie van Frijhoff over alle Nederlandse studenten die tussen 1575 en 1814 zijn afgestudeerd.⁷⁶ In een overzicht waarin 38 grote en middelgrote steden zijn opgenomen komt Amersfoort met een gemiddeld aantal afgestudeerden van 0,43 per jaar tussen 1625 en 1804 niet hoger dan de 32^e plaats.⁷⁷ Een nadere analyse toont dat het vooral in de 17^e eeuw droevig was gesteld met de lust tot het behalen van diploma's. In de 18^e eeuw zou dit pas weer

aantrekken, maar nog kwamen de Amersfoorters niet hoger dan de 30e plaats. Voor het tweede kwart van de 17e eeuw kon zelfs het aandeel van afgestudeerde jongens in hun eigen leeftijdsgroep worden berekend, hetgeen lag op 0,28%. Dit betekent dat van 357 jongens die in hetzelfde jaar geboren waren er slechts één was afgestudeerd! Buitengewoon gering vergeleken met het aandeel afgestudeerden uit de stad Utrecht (1,47% = 1 op 68) en het gemiddelde over de hele provincie (0,75% = 1 op 133).⁷⁸ Amersfoort blijkt in de 17e eeuw in intellectueel opzicht enorm te zijn gedgegradeerd. Ter verklaring beperken we ons hier tot twee gebeurtenissen die aan dit proces ten grondslag lagen.

Nadat Amersfoort in 1579 noodgedwongen een protestants bestuur had gekregen is het intellectuele klimaat in de stad ingrijpend gewijzigd. Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangesneden, betekende dit voor de zoons uit de katholieke bovenlaag dat er nauwelijks nog uitzicht was op een aanzienlijke baan. Verscheidenen vestigden zich om die reden in het buitenland waar zij wel carrière konden maken. Het grote katholieke deel van de Amersfoortse bevolking raakte steeds meer afgesneden van het openbare leven. Ook qua onderwijs raakten zij op het tweede plan nadat de katholieke leerkrachten van de Latijnse school in 1619 door protestantse waren vervangen. Het was een voortschrijdend proces van segregatie en degradatie. De protestantse families die aan de macht waren gekomen hadden niet de status en de uitstraling, noch de traditie van hun katholieke voorgangers. Hoewel ook zij gingen studeren ontbrak het hun aan netwerken om in de hogere intellectuele kringen door te dringen.

Een tweede gebeurtenis van groot belang

75 De onderzoekers moeten zich bij tal van plaatsen behelpen met gebrekkige gegevens. Dit geldt ook voor Amersfoort waarvoor geen deugdelijke cijfers beschikbaar zijn. Maar nog als de omvang van de stad iets groter wordt gekozen, komt het resultaat behoorlijk gunstig uit.

76 Van de Noordbrabantse artiestudenten te Leuven studeerde tussen 1550 en 1650 ongeveer eenderde af, Bots, 47. Van de studenten uit Zutphen studeerde in de eerste helft van de 17e eeuw iets minder dan een kwart af, Frijhoff, 'Étudiants de Zutphen', 272.

77 Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 139-43.

78 Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 209, 213. Over de gebruikte formule, 159-70.

was de vestiging van een universiteit in Utrecht. De Domstad werd hiermee het intellectuele middelpunt van de provincie, terwijl het ook al het gewestelijke centrum van bestuur, rechtspraak en kerk was. De aanwezigheid van zowel de hogere banen als van hoger onderwijs zette een centraliserende kracht in werking die het intellectuele leven concentreerde in de hoofdstad. Studie was hierdoor voor Utrechtse burgerzonen alleszins aantrekkelijk. Het aantal afgestudeerden was hier dan ook hoog.⁷⁹ De jongemannen uit de provincie raakten buiten spel. Voor hen was universitaire scholing voor veel beroepen nog wel noodzakelijk. Maar doorstuderen voor een dure titel was nauwelijks meer lonend bij gebrek aan perspectief op hogere betrekkingen.

‘Studieresultaat’ of conclusie

Studeren aan een universiteit raakte in Amersfoort pas in het laatste kwart van de 14e eeuw in zwang. Vóór 1500 ging gemiddeld één student per jaar hiervoor op reis. Het merendeel schreef zich in te Keulen waar enkele stadsgenoten professor waren. Het aantal studenten dat daar ging studeren was gemiddeld en ook de richtingkeuze en studieresultaten waren doorsnee. Slechts een enkeling studeerde aan meer dan één universiteit met als doel zich verder te bekwamen in de wetenschap.

De stroom studenten uit Amersfoort was in de 16e eeuw meer dan tweeënhalve keer zo groot als daarvoor. Door enkele humanistische rectoren van naam aan de Latijnse school was de motivatie voor hoger onderwijs enorm gestegen. De Latijnse school kende een ware bloeitijd en het aantal inschrijvingen aan universiteiten bereikte

tussen 1540 en 1570 een niveau van gemiddeld 4,5 studenten per jaar. Uit deze golf zijn verscheidene kopstukken voortgekomen. Mannen die carrière maakten in de wetenschap, in gewestelijk of landelijk bestuur of als raadsheer of lijfarts in dienst van vorsten. De intellectuele uitstraling van de Eemstad was op een hoogtepunt. Het gros van de studenten werd opgeleid te Leuven waar Amersfoorters bovengemiddeld vertegenwoordigd waren. Daarnaast waren Keulen en Rostock veel bezochte studiecentra. Net als in de 15^e eeuw studeerde het leeuwendeel van de studenten artes en behaalde van de studenten te Keulen minstens de helft een diploma. Minder dan landgenoten uit andere plaatsen maakten Amersfoortse studenten een *peregrinatio academica*, waarbij naast studie ook culturele educatie van belang was. Voor rechten reisde men hoofdzakelijk naar Frankrijk en voor een studie medicijnen naar Italië.

Met de Nederlandse Opstand raakte de weg naar de betere banen voor katholieken in eigen land geblokkeerd. Na hun opleiding net over de grens te Leuven, Douai of Keulen maakten zij daardoor vooral carrière in het buitenland als priester, professor of topambtenaar. Het aandeel van de katholieken in de studentenstroom bleef aanzienlijk. Midden 17e eeuw schreef nog minstens eenderde van de studenten zich in aan een katholieke universiteit. Meer dan de helft van de Amersfoorters studeerde echter aan één van de vijf Nederlandse universiteiten, voornamelijk te Leiden. Hoger onderwijs had nu meer het karakter gekregen van een beroepsopleiding. De meeste studenten schreven zich in aan een hogere faculteit. Vergeleken met andere steden was vooral de richting van medicijnen- en in mindere mate theologie- was bij de Amersfoorters populair. Er wer-

⁷⁹ In het overzicht van het aantal afgestudeerden van 38 steden steeg Utrecht van de 4e naar de 2e plaats, Frijhoff, *Société Néerlandaise*, 143.

TUSSEN KEULEN EN PARIJS LIGT DE WEG NAAR LEUVEN

	Org	Orl	Ps	Sb	Bo	Fe	Pd	Pe	Pi	Si	Fr	Gr	Hw	Ld	Ut	We	Pg	Ba	Ge	Tot
1580-89		2												8						26
1590-99							1							8					1	16
1600-09		4					3							10				1		24
1610-19		2					8				2	1		8						27
1620-29		5		1			2				1			23						45
1630-39		3					3				1			16						37
1640-50		1									6	1	1	5	11					38
TOTAAL	1	24	4	1	3	1	20		2		10	2	1	78	11	4	2	4	1	584

Org= Orange • Orl= Orléans • Ps= Parijs • Sb= Straatsburg • Bo= Bologna • Fe= Ferrara • Pd= Padua • Pe= Perugia • Pi= Pisa • Si= Siena •
Fr= Franeker • Gr= Groningen • Hw= Harderwijk • Ld= Leiden • Ut= Utrecht • We= Wenen • Pg= Praag • Ba= Basel • Ge= Genève

BIJLAGE 2

MEERVOUDIG UNIVERSITEITSBEZOEK

NAAM	UNIVERSITEIT
Andreas Bot	Parijs 1415
Gerardus Ketelaer	Keulen 1428
Gerardus Foier	Leipzig 1441
Jacobus Jacobi	Leipzig 1441
Johannes Jacobi	Leipzig 1441
Johannes Jacobi	Leuven 1506
Richardus van Bilaer	Leuven 1521/1529
Hermannus Zomer	Leuven 1540
Johannes Vonck	Leuven 1546
Paulus Buys	Leuven 1547
Jacobus Westrenen	Orléans 1551
Walterus Everardi Limander Veenman	Padua ? Ferrara 1552
Lumannus Laurens van Laurenburg	Wenen 1553
Guilhelmus Laurens van Laurenburg	Leuven 1555
Henricus Botter	Orléans 1559
Godefridus Cornelius Versteeg	Leuven 1564
Johannes Cornelius Gesselius	Leuven 1565
Johannes van Oldenbarnevelt	Leuven ? Padua 1569
Helias van Oldenbarnevelt	Orléans 1579
Guilhelmus Arnoldi	Keulen 1580
Johannes Benningius	Keulen 1581
	Keulen 1421
	Erfurt 1439
	Keulen 1442
	Keulen 1442
	Keulen 1442
	Keulen 1508
	Orange 1532
	Rostock 1544
	Bologna 1546
	Orléans 1556
	Dôle 1554?
	Bologna ?
	Dôle 1557
	Dôle 1557
	Leuven 1564
	Montpellier ?
	Leiden 1590
	Bourges ?
	Leiden 1581
	Mainz 1584
	Leuven 1594
	Leipzig 1440
	Leuven 1443
	Orléans 1533
	Angers 1556
	Napels ?
	Dôle 1557
	Parijs ?
	Bazel 1565
	Pisa 1568
	Padua 1568
	Würzburg 1591
	Keulen 1567
	Heidelberg 1568

NAAM	UNIVERSITEIT		
Henricus Sael	Leiden 1583/ 1588	Rostock 1588	
Clemens van Spuelde	Douai 1584	Orléans 1585	
Johannes van Spuelde	Douai 1584	Orléans 1585	
Theodorus Holtmannus Xylander	Leiden 1587	Heidelberg 1593	Genève 1594
Jacobus (Lubberti) Vlug	Leiden 1592	Padua 1600	Bazel 1600
Jodocus van Vanevelt	Würzburg 1598	Mainz 1600	
Everardus van Staverden	Leiden 1600	Orléans 1601	
Henricus Colenberch	Leiden 1604	Orléans 1608	
Petrus van Schayck	Keulen 1604	Orléans 1606	
Everardus Joachimi Ruytenbeeck	Leiden 1607	Padua 1612	
Cornelius Gesselius	Leiden 1609	Padua 1610	
Hubertus Bilius	Leiden 1609	Padua 1614	Leiden 1615
Timannus Gesselius	Leiden 1609	Padua 1613	
Petrus van Dam	Leiden 1610	Padua 1613	
Adriaan van Mullenborch	Douai 1611	Orléans 1615	
Godefridus Vlug	Leiden 1612	Padua 1615	
Wilhelmus van Dam	Leiden 1612/ 1615	Groningen 1615	
Everardus Reineri	Keulen 1613	Padua 1615	
Theodorus Somer van Lynden	Leiden 1613	Padua 1618	Straatsburg 1622
Johannes van Bilderbeeck	Leiden 1622	Orléans 1625	
Wilhelmus Peut	Rostock 1623	Leiden 1625	Padua 1627
Antonius Johannes Mom	Leiden 1624	Angers 1629	
Bernardus Farreris	Leiden 1624	Orléans 1625	
Timannus Gesselius	Leuven 1627	Leiden 1629	
Johannes Balduini	Leiden 1624	Padua 1629	
Arnoldus van Wijnbergen	Leiden 1625	Angers 1629	
Godefridus van Meerveen	Orléans 1626	Leuven 1627	
Johannes van Dashorst	Orléans 1626	Leuven 1631	
Henricus Erasmus	Leiden 1628	Bourges 1632	
Petrus Sonnius	Leiden 1628	Leuven 1629	
Clemens Gesselius	Leuven 1631	Leiden 1632	Orléans 1634
Petrus van Westrenen	Keulen 1631	Leiden 1633	Padua 1635
Johannes Sonnius	Leiden 1636	Padua 1638	
Johannes van Bronckhorst	Leiden 1637/ 1643	Orléans 1643	
Johannes Camp	Leiden 1639	Keulen 1646	
Jacobus van Dueverden	Leuven 1640	Franecker 1643	
Simon Groen	Utrecht 1643	Leiden 1647	
MOGELIJK DEZELFDE PERSONEN			
Jacobus (Rotardi)	Keulen 1417	Leipzig 1425	
Johannes (Botter)	Keulen 1430	Heidelberg 1437	
Thomas (van Lylaer)	Keulen 1438	Leipzig 1441	Keulen 1444
Johannes (Bot)	Leuven 1440	Keulen 1441	
Fredericus (Valck)	Keulen 1469	Bologna 1474	
Helias NN	Keulen 1477	Bazel 1495	
Johannes (Noordwijk)	Erfurt 1549	Rostock 1550	
Theodericus (Vos)	Erfurt 1549	Rostock 1551	
Bartholomeus (Droffelaer)	Rostock 1553	Keulen 1554	
Cornelius NN	Wittenberg 1554	Leuven 1556	
Clemens Bornbergen/ Roeseberghe	Leuven 1647	Utrecht 1649	

LITERATUURLIJST

Flehite = Flehite. Tijdschrift voor verleden en heden van Oost=Uecht
TvG = Tijdschrift voor Geschiedenis

- Alberts, Leen**, *Namenlijsten van Amersfoortse studenten aan universiteiten (1370-1650)* (Archiefdienst Amersfoort 2004)
- Bavel, B.J.P. van**, 'Het onderwijs' in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter, *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528-1780* (Utrecht 1997) 83-91
- Bemmel, Abraham van**, *Beschrijving der stad Amersfoort* (Utrecht 1760; herdruk Zaltbommel 1969)
- Beylsmit, J.J.**, 'Hoe oud is het Amersfoortse gymnasium? De school in de Middeleeuwen', *Flehite* 9 (1977) 3, 4-9
- Bijsterveld, A.J.A.**, *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Nijmegen 1993; diss. VU Amsterdam)
- Booy, E.P. de**, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Stichtse Historische Reeks 5, Zutphen 1980)
- Bot, P.N.M.**, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1955)
- Bots, H., I. Matthey en M. Meyer**, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979)
- Brom, G.**, 'Nederlanders aan de Hoogeschool van Parijs', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 26 (1900) 120-133
- Brom, G. en L.A. Langeraad**, *Diarium van Arend van Buchell* (Werken Historisch Genootschap 3e serie 21, Amsterdam 1907)
- Brongers, J.A.**, 'Johannes Crommius (1485-1565) humanist, leraar klassieke talen, rector Latijnse school' in: Y.M. van den Akker e.a. (red), *Utrechtse biografieën. Het Eemland 2, levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit het Eemland* (Utrecht 1999) 57-61
- Brongers, J.A. en C.A. van Veen-Noordegraaf**, 'Johannes Novesius (1485-1565). Een boekje open over een rector van de Amersfoortse Latijnse school', *Flehite* 24 (1994) 12-16
- Buuren, A.M.J. van**, "'Want ander konsten zijn my te hoghe". De stadsschool in de Nederlanden in de late Middeleeuwen' in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red), *Scholing in de Middeleeuwen* (Hilversum 1995) 221-238
- Courtenay, William J.**, *Parisian scholars in the early fourteenth century. A social portrait* (Cambridge 1999)
- Frank-Van Westrienen, A.**, *De groote tour. Tekening van de educatieve reis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983)
- Frijhoff, W.Th.M.**, 'Étudiants et gradués dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du Moyen-Âge au début du XIXe siècle', *Lias, sources and documents relating to the early modern history of ideas* 22 (1985) 2, 241-275
- Frijhoff, W.Th.M.**, *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam/Maarssen 1981; diss. RU Tilburg)
- Godding, Ph. en J.Th.H. de Smidt**, 'Evolutie van het recht in samenhang met de instellingen', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (1980) 172-181
- Herwaarden, J. van**, 'Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen (veertiende-zestiende eeuw)', *TvG* 96 (1983) 348-378
- Hoven van Genderen, Bram van den**, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (2e druk, Zutphen 2003)
- Hulshof, A.**, 'Nederlanders aan de universiteit te Rostock in de 15e en 16e eeuw', *De Navorscher* 57 (1908) 571-600
- Jamin, H., m.m.v. M. Huisman**, *Kennis als opdracht. De universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001)
- Kalveen, C.A. van**, 'De Amersfoortse Latijnse school, ouderdom en ligging', *Flehite* 19 (1988) 4-5
- Keussen, H.**, *Die Matrikel der Universität Köln 1389-1475* (Bonn 1928; herdruk Düsseldorf 1979)
- Lamberts, E., and J. Roegiers**, *Leuven university 1425-1985* (Leuven 1990)
- Marsilje, J.W.**, 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw' in: D.E.H. de Boer en idem (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 182-198
- Moraw, P.**, 'Careers of graduates' in: H. de Ridder-Symoens, *Universities in the Middle Ages*.

- W. Rüegg, A history of the university in Europe 1 (Cambridge 1992) 244-279
- Polman, P.**, 'De wetenschappelijke opleiding van den Noord-Nederlandschen clerus secularis in de XVIe eeuw', *Ons Geestelijk Erf* 8 (1934) 398-417
- Post, R.R.**, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen* (Utrecht/Antwerpen 1954)
- Prevenier, W.**, 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en Mededelingen van de Nederlandse Geschiedenis* 87 (1972) 44-59
- Prinsen, J.L.**, 'Petrus Montanus' in: *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* 4e reeks 3 (1903) 113-147
- Rammelman Elsevier, W.J.C.**, 'Verzet van burgemeesters van Leiden tegen het oprigten eener universiteit te Amersfoort ten jare 1602', *Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht* 2 (1846) 294-295
- Reynders, H.J. e.a.**, *Gedenkboek van het stedelijk gymnasium te Amersfoort 1376-1926* (Amersfoort 1928)
- Reynders, H.J.**, 'Namen van rectoren, conrectoren en praecceptoren der Amersfoortsche Lat. school', *De Navorscher* 49 (1899) 337-348
- Ridder-Symoens, H. de.** 'Mobility' in: idem, *Universities in early modern Europe (1500-1800)*. W. Rüegg, A history of the university in Europe II (Cambridge 1996) 416-448
- Ridder-Symoens, H. de.** 'Onderwijs aan de middeleeuwse universiteit' in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Scholing in de Middeleeuwen* (Hilversum 1995) 189-204
- Ridder-Symoens, Hilde de.** "'Tot nut of onnut van 't algemeen". De functie van de universiteit in de Middeleeuwen' (inaugurele rede vU Amsterdam 1987)
- Rogge, H.C.**, 'Gerardus Listrius' in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 7 (1899) 207-220
- Schwinges, R. C.**, 'Admission' in: H. de Ridder-Symoens, *Universities in the Middle Ages*. W. Rüegg, A history of the university in Europe I (Cambridge 1992) 171-194
- Scheelen-Schutgens, M.E.E.**, 'Gelderse studenten aan de Keulse universiteit van 1389 tot 1500', *TvG* 85 (1972) 3, 350-373
- Smit, J.G.**, 'Het album amicorum van Johan van Eck', *Flehite* 7 (1975) 3, 44-53
- Smit, J.G.**, 'De reformatie van Amersfoort (1579-1625)' in: H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de reformatie 1520-1620* (Delft 1992) 231-262
- Smit, J.G.**, 'Het regentenpatriciaat van Amersfoort van de zestiende tot de negentiende eeuw', *Flehite* 19 (1988) 36-41
- Tervoort, A.**, 'Studeren ver van huis. Strategieën voor de bescherming van studenten (dertiende tot zestiende eeuw)' in: L. F. Groenendijk en B. B. Roberts (red.), *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 2004) 23-37
- Tex, J. den.** 'Oldenbarnevelts studententijd in Duitsland', *TvG* 70 (1957) 1, 49-61
- Veer, J.A.G. v.d.**, 'De geschiedenis van het Utrechts Stedelijk Gymnasium 1474-1974', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1974) 7-63
- Verger, J.**, 'Patterns' in: H. de Ridder-Symoens, *Universities in the Middle Ages*. W. Rüegg, A history of the university in Europe I (Cambridge 1992) 35-74
- Warengien, M. le baron de.** 'Un Hollandais à l' université de Douai, journal d' Arnold van Buchel du 11 mars 1584 au 28 juin 1585', *Mémoires de la Société d' agriculture, sciences et arts du Nord* 3e serie 8, 1900-2 (1904) 403-472
- Zijlstra, S.**, *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Fryske Histoaryske Rige 13, Leeuwarden 1996)